SLOVENSKÁ REČ

53|1988|1

časopis pre výskum slovenského jazyka

Z OBSAHU

Á. Kráľ, Kultúra jazyka, jazyková kultúra a kultúra reči ■ D. Oroszová, Metafora a termín ■ P. Dolejš, Melódia opytovacích viet a aktuálne členenie výpovede ■ F. Buffa, O nárečových slovotvorných variantoch a synonymách

DISKUSIE

P. Ratkoš, Poznámky k národnostnému povedomiu Liptova koncom 13. stor. ■ Odpoveď F. Uličného ■ F. Kočiš, Synonymia a synonymá z lexikologického a lexikografického aspektu

SPRÁVY A POSUDKY

XIV. medzinárodný lingvistický kongres. J. Kačala ■ 2. československá onomastická konferencia. K. Hegerová ■ Vedecká konferencia o diele Hugolína Gavloviča. R. Kuchar ■ FERENČÍKOVÁ, A.: Časové podraďovacie súvetie v slovenských nárečiach. P. Žigo. ■ Kniha o jazykovom dorozumievaní v modernej spoločnosti. J. Findra

ROZLIČNOSTI

VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
814 30 Bratislava, Klemensova 19

SLOVENSKÁ REČ

časopis
pre výskum
slovenského jazyka
orgán
Jazykovedného ústavu
Ľudovíta Štúra
Slovenskej akadémie
vied

HLAVNÝ REDAKTOR
František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA
Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Juraj Dolník, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Milan Majtán, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Anna Oravcová, Štefan Peciar, Jozef Ružička

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

A. Král, Kultúra jazyka, jazyková kultúra a kultúra reči 3
D. Oroszová, Metafora a termín . . . 12
P. Dolejš, Melódia opytovacích viet a aktuálne členenie výpovede 18
F. Buffa, O nárečových slovotvorných variantoch a synonymách 26

DISKUSIE
P. Ratkoš, Poznámky k národnostnému povedomiu Liptova koncom 13. stor. 35
Odpoveď F. Uličného 37
F. Kočiš, Synonymia a synonymá z lexikologického a lexikografického aspektu . . . 37

SPRÁVY A POSUDKY

XIV. medzinárodný lingvistický kongres. J. Kačala 49
2. československá onomastická konferencia K. Hegerová 52
Vedecká konferencia o diele Hugolína Gavloviča. R. Kuchar 55
FERENČÍKOVÁ, A.: Časové podraďovacie súvetie v slovenských nárečiach. P. Žigo . . . 57
Kniha o jazykovom dorozumievaní v modernej spoločnosti. J. Findra 59

ROZLIČNOSTI

Viľňus (Vilnius) — viľňuský (vilniuský). J. Jacko 63
Sponzor. J. Jacko 64

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK
53 - 1988

časopis pre výskum slovenského jazyka

ORGÁN JAZYKOVEDNÉHO ÚSTAVU
ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

Ábel Kráľ

KULTÚRA JAZYKA, JAZYKOVÁ KULTÚRA A KULTÚRA REČI

1.1. V prvom čísle nášho časopisu roku 1987 bola uverejnená zaujímavá a významná štúdia o jazykovej kultúre pod skromným názvom Tézy o jazykovej kultúre. Na vypracovaní týchto téz sa zúčastnil veľký kolektív autorov NDR pod vedením B. Techtmeierovej. Usudzujeme, že o kultúre jazyka (a jazykovej kultúre) sa v budúcnosti bude viac uvažovať a písať než doteraz. Jazykoveda sa prepracúva k poznaniu podstatného významu kultúry jazyka v teórii aj praxi. Česká a slovenská jazykoveda nedocenila a nerozpracovala ani teoretický základ jazykovej kultúry, ktorý položil Pražský lingvistický krúžok už pred pol storočím (porov. zborník Spisovná čeština a jazyková kultura, 1932). Je preto užitočné, že redakcia Slovenskej reči uverejnila spomenutú nemeckú štúdiu a po uskutočnení konferencie o jazykovej politike a jazykovej kultúre roku 1985 (pozri zborník Jazyková politika a jazyková kultúra, 1986) pokračuje v diskusii o tejto vážnej otázke.

Nie je náhoda, že predmet jazyková kultúra (teraz ako voliteľný seminár o kultúre hovoreného slova) sa ponúkol poslucháčom filológií na vysokých školách. Počas prípravy vysokoškolského učebného textu k predmetu jazyková kultúra a na podnet spomenutých téz vznikol aj tento príspevok. Chceme sa v ňom zaoberať niektorými terminologickými otázkami a pojmami súvisiacimi s jazykovou kultúrou.

1.2. Pri úvahách o jazykovej kultúre sa nezaobídeme bez diferencovaného používania termínov jazyk a reč. Ich obsah definujeme takto: jazyk (langue) je systém výrazových a vyjadrovacích prostriedkov, systém znakov. V zmysle známej charakteristiky odvodenej z formulácie K. Marxa je jazyk nástroj (na formovanie myšlienok, na sprostredkúvanie jazykovo sformovaných myšlienkových obsahov artikulovanými zvukmi, resp. na zachytávanie objektívnej skutočnosti); reč je a) ľudská schopnosť tvoriť artikulované zvuky a ich pomocou sa dorozumievať (langage); b) realizácia jazykového systému (parole), a to: ako proces použitia týchto prostriedkov (hovorenie), ako individuálny spôsob používania jazykových prostriedkov, ako prostriedky realizované v rečovom akte (výsledok hovorenia).

Písomný prejav je špecifická forma reči predovšetkým ako proces využitia týchto prostriedkov.

1.3. Je možné i potrebné hovoriť o kultúre jazyka i o kultúre reči. Takéto stanovisko nachádzame aj v známej sovietskej práci B. N. Golovina Osnovy kuľtury reči (1980). O kultúre jazyka nemožno uvažovať odtrh-

nuto od kultúry vôbec. Prijímame také vymedzenie kultúry, že kultúra je proces, stupeň a stav zdokonaľovania (kultivovania) životného a pracovného prostredia, existenčných podmienok ľudskej spoločnosti a samého človeka a sú to aj výsledky tejto činnosti integrované do spoločenského systému hodnôt. Kultúra je špecificky ľudský produkt so špecificky humánnou orientáciou a hodnotou.

2.1. Kultúra jazyka je potom proces, stupeň a stav zdokonaľovania jazyka, v širšom zmysle je to aj výsledok tejto činnosti (t.j. kultivovania) prejavujúci sa v rozpracovanosti (diferencovanosti) a pružnej ustálenosti (Havránek, 1932) jeho prostriedkov. Kultúra jazyka je dôsledok kultivujúcej činnosti jeho používateľov. Prejavuje sa obohacovaním slovnej zásoby, rozvíjaním, spresňovaním a diferencovaním syntaktických prostriedkov, štýlovou diferenciáciou a pod. Kultúra jazyka je prejav a dôsledok celkového kultúrneho vývinu spoločnosti. Zmysel kultúry jazyka je v jazykovej praxi (v reči). Ako proces je pozorovateľná iba vo väčších časových intervaloch.

Kultúra jazyka sa prejavuje v istote, s akou môžu používatelia jazyka siahnuť po jazykových prostriedkoch. Závisí najmä od ustálenosti a pružnosti jazyka, ako sa to vystihlo známym spojením pružná stabilita. Táto istota však závisí aj od praktickej prístupnosti jazykových prostriedkov v opisných jazykovedných prácoch a príručkách, čiže aj od aktivity smerujúcej od oblasti jazyka do oblasti spoločenskej praxe, ako sa uskutočňuje v teoretickej jazykovednej práci najmä v štúdiu a opise jazykových noriem. Jazyková kultúra podstatne závisí od úrovne jazykovednej práce a od teórie jazyka. Podľa F. Kočiša (1986, s. 145, 153) kultúra jazyka (jazyková kultúra) je stav a úroveň spisovného jazyka zo stránky jeho základného výskumu.

Hlboké a všestranné poznanie jazyka tvorí predpoklady na jeho kultivovanie. Teoretickou prácou sa napomáha diferencovanie a ustaľovanie jazykových prostriedkov, tvoria sa predpoklady pre istý jazykový vývin i predpoklady na zlepšenie jazykového vedomia používateľov jazyka (o význame jazykového vedomia v kultúre jazyka sa osobitne uvažuje v spomínaných Tézach o jazykovej kultúre).

Výsledky teoretickej jazykovednej práce sa ukazujú v teoretických prácach, ale aj v praktických jazykových príručkách a pomôckach. Nimi sa teória spája s praxou. Predstavujú stav rozpracovanosti a prístupnosti jazyka. Rozpracovanosť a prístupnosť jazyka je teda súčasťou jeho kultúry a stav štúdia jazyka a opisu jazykových noriem (resp. ich kodifikácie) je prejavom kultúry spoločnosti a zábezpekou kultúry jazyka (porov. Kočiš, 1986, s. 152—153).

Jazyk nie je ohraničený v plnení svojich úloh a nemožno apriori pove-

dať, že by bol nekultivovaný. Kultivovaní používatelia jazyka nevyhnutne zveľaďujú aj svoj jazyk (porov. Kráľ, 1986a, 1986b).

Kultúra nositeľov jazyka a kultúra jazyka sa dopĺňajú, podmieňujú i podporujú. Nekultivovaní používatelia jazyka môžu svoj jazyk kaziť, znečisťovať, destabilizovať; môžu vytvárať neistotu v otázke primeranosti jazykových prostriedkov, otupovať, stierať jeho diferencovanosť najmä funkčne neodôvodnenými posunmi používaných prostriedkov. V celospoločenskom rozsahu sa to prejavuje v oslabovaní (strate) pružnej stability jazyka. Je to negatívny dôsledok nízkej jazykovej kultúry na kultúru jazyka.

2.2. Negatívnym javom v kultúre jazyka je zvyšovanie napätia medzi tradovanými jazykovými normami a kultivovanou spoločenskou praxou, keď teória zaostáva za praxou. Na druhej strane môže teória napredovať napriek zaostávaniu praxe. Socialistická spoločnosť sa buduje v súlade s tézou o spojení teórie s praxou. Táto téza má svoje východisko a odôvodnenie v marxistickej filozofii. Z tézy o spojení teórie s praxou však vyplýva aj potreba, aby spoločnosť vytvárala primerané organizačné, kádrové a materiálne predpoklady na realizáciu spojenia teórie s praxou aj v oblasti kultúry, osobitne kultúry jazyka a jazykovej kultúry.

3.1. Jazyková kultúra je hodnotiace zovšeobecnenie stavu a stupňa (úrovne) používania jazykových prostriedkov v praxi, t.j. v reči. Je to úroveň jazykovej praxe spoločnosti a súčasne aj dobový obraz jazyka. V jazykovej kultúre sa prejavuje kultúra jazyka. Jazyková kultúra spoločnosti je však iba abstraktne a potenciálne limitovaná kultúrou jazyka, pretože každý jazyk môže dobre plniť všetky svoje funkcie, ak sú jeho používatelia kultivovaní, a plní ich tak, ako to spoločnosť potrebuje a chce. (Zaujímavé je, že B. N. Golovin v spomenutej práci nehovorí o potenciálnej podmienenosti kultúry reči kultúrou jazyka.) Nejestvujú vnútorné bariéry proti plneniu akejkoľvek úlohy prichádzajúcej s vývinom spoločnosti a s jej praxou. Vyplýva to zo vzťahu jazyka a myslenia, jazyka a kreatívnej ľudskej činnosti (porov. Kráľ, 1986a, 1986b). Jazyková kultúra však ťažko môže predbiehať kultúru jazyka práve preto, že je iba stavom a úrovňou používania jazyka, no môže byť osobitným a veľmi výrazným znakom kultúrnej úrovne jeho používateľov.

3.2. Jazykovou kultúrou sa v rámci jazykového spoločenstva odlišujú jednotlivci, ale aj celé skupiny používateľov spisovného jazyka. U nás to dobre pozorujeme na takých skupinách používateľov spisovnej slovenčiny, ako sú hlásatelia rozhlasu a televízie oproti moderátorom, redaktorom a komentátorom. Ak konštatujeme, že v skupine redaktorov, moderátorov a komentátorov televízie i rozhlasu je nižší priemer jazykovej kultúry, nie je to súd o súčasnom stave kultúry slovenčiny (o kultúre slovenského jazyka a o jeho jazykovej kultúre). Tento neželateľný stav je iba svedec-

tvom, že v príslušnej inštitúcii (v istom pracovnom kolektíve alebo prostredí) sa akceptovala nízka jazyková kultúra. Nízka jazyková kultúra celej spoločnosti by sa však negatívne prejavila na kultúre jazyka, lebo nemožno izolovať jazyk od jeho nositeľov a od jazykovej praxe.

Jazyková kultúra môže zaostávať najmä za kultúrou jazyka. Taký stav môže prechodne vzniknúť sústavnejším zanedbávaním kultivovania jazyka v praxi. Chyby v jazykovej kultúre môže spôsobiť aj zlá teória kultúry jazyka, resp. chyby v teórii spisovného jazyka (u nás to tak bolo v období tzv. jazykového purizmu), prudká spoločenská zmena zásadného významu, náhle oživenie medzijazykových kontaktov s nadmerným prenikaním cudzích jazykových prvkov a pod. (Svedčia o tom napr. rozličné obranné kroky proti prenikaniu anglických výrazov do jazykov západnej Európy.)

3.3. Činitele jazykovej kultúry. — Jazykovú kultúru ovplyvňujú tieto hlavné činitele: a) kultúra jazyka, b) jazykové vzdelávanie, c) jazykové vedomie, d) kultúrna úroveň spoločnosti.

Jazyková kultúra súvisí s kultúrou jazyka najmä prostredníctvom jazykových noriem. Jazykové normy tvoria základ kultúry jazyka a ich všeobecná znalosť v spoločnosti je nevyhnutným predpokladom jazykovej kultúry. Diferencovaná spoločenská prax musí byť zabezpečená vhodnými normatívnymi a praktickými príručkami, jazykovými pomôckami, učebnicami atď. Práca na štúdiu jazykových noriem a ich sprostredkúvaní spoločnosti nemôže byť nikdy ukončená a uzavretá (porov. Techtmeier a kol., 1987). Dôležité je, aby sa aj zmeny jazykových noriem včas registrovali a aby sa skracovali úseky jazykovej rozkolísanosti jednotlivých javov, aby sa udržiavala jednota praxe i napriek dynamike jazyka.

V slovenčine je teraz aktuálnou úlohou aj sústavné štúdium noriem ústnej reči (noriem spisovnej výslovnosti). Celkovú úroveň našej jazykovej kultúry negatívne ovplyvňuje časť verejných ústnych prejavov a jazykovú úroveň ústnych aj písomných spisovných prejavov znižuje najmä istá časť technickej inteligencie. Tu má veľa podlžností aj organizácia školstva: na vysokých školách technického (a prírodovedného) smeru sa nevyučuje materinská reč. Upozorňujú na to aj iní (porov. Kočiš, 1986, s. 148; Kačala, 1987).

Kultúrne exponované postavenie divadiel a hercov si vynucuje kritické poznámky aj na adresu mladšej hereckej generácie (porov. Kráľ, 1986c).

Individuálne jazykové vzdelávanie a jazykové vzdelávanie celej spoločnosti je vážnym činiteľom jazykovej kultúry. Bez neho sa dnešné komunikačné požiadavky na jazyk nedajú dobre plniť a bez neho by aj kultúra jazyka bola iba fiktívnou hodnotou. Jazykovým vzdelávaním sa tvoria predpoklady na aplikovanie poznatkov teórie v praxi. Účinnosť teórie sa

zmenšuje tým, že jazykové zmeny sa v príručkách nevyhnutne zachytávajú s istým meškaním, takže normatívne opisy majú do istej miery konzervujúcu tendenciu. Preto medzi normatívnou prácou a spoločenskou praxou jestvuje isté napätie. Nedá sa mu úplne vyhnúť, no teória, ako aj prax sa musia usilovať, aby napätie bolo čo najmenšie, aby v jednotlivostiach trvalo čo najkratšie a aby sa medzi teóriou a praxou vytvorilo ovzdušie rešpektu, dôvery a chápania podstaty vecí.

Jazykové vzdelávanie sa nemôže vyčerpať iba inštitucionálne organizovanými akciami. Veľká časť používateľov jazyka ostáva naďalej mimo jeho dosahu. Dôležitejšie je, aby vzniklo kultúrne vyspelé prostredie, ktoré by viedlo jednotlivcov k trvalému záujmu o kultúru rečového dorozumievania. Kultúrne prostredie sa tvorí systémom kultúrnych inštitúcií a významne sa na ňom zúčastňuje aj tzv. jazykovedná politika (porov. Horecký, 1986; Kačala, 1986).

Jazykové vedomie je „viac alebo menej vyvinutá schopnosť uvažovať o jazyku, vedome používať a hodnotiť výrazové prostriedky" (Techtmeier a kol., 1987). Je to uvedomená dorozumievacia schopnosť a reflex tejto schopnosti. Jazykové vedomie „spočíva na čo najpresnejšom poznaní dorozumievacej schopnosti" (tamže) a umožňuje vytvoriť hodnotiaci odstup od rečového produktu, hodnotiť úspechy aj neúspechy vo vlastnej (subjektívnej) rečovej činnosti. Jazykové vedomie je zložitý jav a možno v ňom tiež určiť viac faktorov. Najdôležitejšie sú tieto: a) jazyk ako objektívne jestvujúci spoločenský jav, b) dorozumievacia schopnosť, c) komunikačná situácia, d) reflex (vedomé spracovanie) dorozumievacej schopnosti v súhre jazyka a komunikačnej situácie, e) kultúrna úroveň spoločnosti.

Jazyk je objektívny spoločenský jav jestvujúci nezávisle od subjektu. Človek má isté vrodené predpoklady (mozog, mozgová štruktúra, rečová schopnosť) na osvojenie jazyka. Tieto predpoklady sa musia využiť v istom vývinovom období. Praktickým osvojovaním jazyka sa vypracúva dorozumievacia schopnosť, t. j. súhra zručností na používanie jazyka. To sa deje spontánne v predškolskom veku, organizovane v škole. V škole sa tvoria predpoklady aj na teoretický reflex dorozumievacej schopnosti.

Dorozumievacia schopnosť závisí od znalosti jazykových noriem, od bohatstva osvojených jazykových prostriedkov a od hĺbky poznania jazykového systému. Jazyk je totiž skôr systém možností než príkazov a obmedzení (Coseriu, 1970, s. 209). Individuálnymi dorozumievacími schopnosťami sa nikdy nemôžu vyčerpať všetky jazykové možnosti. Reflex tejto skutočnosti vo vedomí je dôležitým predpokladom aktívneho a tvorivého používania jazyka.

Úroveň jazykového vedomia sa prejavuje aj v schopnosti správne hodnotiť komunikačnú situáciu. Tvoria ju vonkajšie (mimojazykové) a vnú-

torné (jazykové) činitele. Komunikačná situácia je daná typom kontaktu odosielateľa s prijímateľom (priamy alebo sprostredkovaný kontakt), jednodimenzionálnosťou alebo viacdimenzionálnosťou komunikácie, počtom použitých kanálov (jednokanálová, dvojkanálová, viackanálová). Komunikačná situácia je daná aj spôsobom informačného toku medzi odosielateľom a prijímateľom (jednosmerná, dvojsmerná, priama a sprostredkovaná komunikácia) a typom prijímateľa (individuálna, skupinová, masová komunikácia) (porov. Kráľ, 1982). Tieto okolnosti vyžadujú osobitný výber jazykových a výrazových prostriedkov a osobitnú stavbu konkrétneho jazykového prejavu. Vyskytujú sa ustálene, takže sa aj pre ne vypracovali isté normy. Aj tieto normy musia vstúpiť do jazykového vedomia, aby mohli ovplyvňovať rečové správanie.

Vnútorným (jazykovým) činiteľom komunikačnej situácie je kontext rečového prejavu — to, čo sa už povedalo (napísalo), to, čo sa programuje povedať a spätne dopĺňa povedané a vhodne ovplyvňuje pripravovanú výpoveď.

Reflex dorozumievacej schopnosti a reflex jazyka sa prejavuje dvoma krajnými a aj protichodnými formami: jazykovým citom a vedeckým „metodicky a teoreticky vypracovaným reflexom dorozumievacej schopnosti" (Techtmeier a kol., 1987).

Jazykový cit vzniká praktickým cibrením jazykových zručností a spontánnym reflektovaním vykonávaných jazykových činností, t. j. dopĺňaním transparentného jazykového systému o netransparentné (povedomé) jazykové možnosti zväčšujúce tvorivosť používania jazyka — využívania jazykového systému ako systému možností.

Vedecký reflex vzniká teoretickým štúdiom jazyka. Kým jazykový cit je intuitívna zložka používania jazyka vznikajúca v jazykovej praxi, vedecké jazykové vedomie je jeho racionálna a teoreticky vypracovaná zložka. Jazykové vedomie teda zahŕňa obidvoje: jazykový cit i vedecký reflex, podvedomé i vedomé aktivity používateľa jazyka.

3.4. Kultúrnu úroveň spoločnosti sme kvalifikovali aj ako činiteľa jazykovej kultúry, na nižšej úrovni aj ako činiteľa jazykového vedomia. Je to odôvodnené tým, že kultúrna klíma a kultúrna úroveň spoločnosti sa prejavuje u jednotlivcov a v spoločnosti komplexne a zasahuje všetky sféry života a práce človeka. Jazyk je základná kultúrna hodnota, je to prvý, najdôležitejší, nepretržito používaný a zdokonaľovaný nástroj človeka (porov. Kráľ, 1986b). Je to aj základný predpoklad tvorenia, uchovávania a odovzdávania (tradovania) iných kultúrnych hodnôt spoločnosti. Má teda centrálne a kľúčové (podmieňujúce) postavenie medzi kultúrnymi hodnotami spoločnosti. Z tejto väzby jazyka a ostatných súčastí kultúry plynie, že jestvuje obojstranná závislosť i súvislosť jazyka a celkovej kul-

túrnej úrovne spoločnosti: Ak by zaostávala kultúra jazyka a jazyková kultúra, bol by to prejav zaostávania spoločnosti; kultúru jazyka nemožno pestovať mimo ostatnej kultúry a rastom celkovej kultúrnej úrovne vznikajú aj podnety na prehlbovanie jazykového vedomia. Jeho pôsobením sa môže zvyšovať kultúra jazyka i jazyková kultúra spoločnosti.

4.1. Keď hovoríme o jazykovom prejave, myslíme na reč, takže termíny kultúra jazykového prejavu, kultúra rečového prejavu a kultúra reči sa potom prekrývajú (sú synonymné). No termínom kultúra reči môžeme označiť aj významový obsah termínu reč — je to význam „proces použitia jazykových prostriedkov — rozprávanie, hovorenie". Kultúra reči je teda aj kultúra rozprávania, hovorenia, t. j. procesu tvorenia a spôsobu formovania zvukov reči, a dejov, ktoré s tým bezprostredne súvisia, ako sú mimika a gesto. Podobný obsah má pojem „rečová činnosť" (rečevaja dejateľnosť) u B. N. Golovina (1980, s. 12).

4.2. Kultúra jazykového (rečového) prejavu — kultúra reči — je miera (stupeň, úroveň) využitia a spôsob použitia jazykových prostriedkov v konkrétnom prejave, a to s ohľadom na predmet, jedinečnú komunikačnú situáciu a konkrétny komunikačný cieľ tohto prejavu. Lepšie, t. j. cieľu, predmetu a okolnostiam primeranejšie využitie jazykových prostriedkov sa prejavuje a hodnotí ako vyššia kultúra, horšie (nedokonalejšie) využitie týchto prostriedkov sa hodnotí ako nižšia kultúra jazykového prejavu.

Vlastnosti jazykového prejavu súvisiace s jeho predmetom, komunikačnou situáciou a s komunikačným cieľom sú tzv. komunikatívne vlastnosti. Tvorí ich odosielateľ prejavu — sú subjektívne závislé a meniteľné. Kultúra jazyka ani jazyková kultúra nie sú limitujúcim činiteľom kultúry jazykového prejavu — kultúry reči.

Ak teda hodnotíme kultúru istého jazykového prejavu, hodnotíme jeho komunikatívne vlastnosti: súdime, ako jazykové prostriedky zodpovedajú predmetu, cieľu a situácii prejavu, na akej úrovni sa v konkrétnom prípade použil jazyk. Súhrn komunikatívnych vlastností tvorí kultúrnu úroveň reči (k termínu komunikatívne vlastnosti pozri Golovin, 1980, s. 7—8, 13, 23).

Nejestvuje nijaká absolútna, nekonkretizovaná kultúra jazykového prejavu (kultúra jazykového prejavu vôbec). Ide práve o prejav, t. j. udalosť, o jedinečnú a subjektívne závislú realizáciu a konkretizáciu jazykových možností, čo sa vždy uskutočňuje v čase a priestore a v konkrétnych podmienkach. Označujeme to termínom komunikačná situácia. Okrem toho realizácia jazyka v prejave závisí aj od komunikačného cieľa: na rozličné ciele sú k dispozícii rozličné prostriedky. Jazykový prejav závisí aj od jeho

obsahu: o rozličných veciach sa vypovedá rozličným spôsobom a používajú sa pritom rozličné jazykové prostriedky.

O kultúre jazykového prejavu rozhoduje práve miera jeho prispôsobenia uvedeným činiteľom. To značí, že napr. ani technicky a ortoepicky dobrý a v rešpektovaní jazykových noriem bezchybný ústny prejav nemusí spĺňať všetky kritériá jazykovej kultúry (nemusí mať vysokú kultúru) — môže sa v ňom vo väčšej alebo menšej miere rešpektovať komunikačná situácia, komunikačný cieľ a predmet komunikácie a prejav môže mať rozličné komunikatívne vlastnosti.

4.2.1. Komunikačnú situáciu tvoria také činitele, ako je miesto a čas prejavu, jeho účastníci, druh kontaktu a vzťah medzi odosielateľom a prijímateľom, komunikačný kontext, ktorý mohol vzniknúť predchádzajúcim jazykovým prejavom, mimojazykové skutočnosti ovplyvňujúce účastníkov komunikácie atď. Je napríklad dôležité, či je adresát známy alebo neznámy, či je adresátom jednotlivec alebo skupina ľudí, aké je adresátovo vzdelanie a pracovné (občianske) zaradenie, dôležitý môže byť jeho vek, pohlavie, pozorovateľné psychické ustrojenie, dôležité je prostredie a to, či sa pri prejave použijú technické prostriedky atď. Komunikačnú situáciu tvorí jedinečnosť miesta, času a ostatných činiteľov. Tieto činitele determinujú aj komunikačné očakávania príjemcu a uspôsobujú ho na optimálne prijatie istého prejavu s istými vlastnosťami — vytvárajú v ňom podkladovú štruktúru, ktorá bude rozhodovať o prijímaní jazykovej správy (jazykovo štruktúrovanej skutočnosti). Ak sa očakávania neplnia, zhoršujú sa predpoklady na dorozumenie a na dosiahnutie komunikačného cieľa odosielateľa, vznikne napätie medzi podkladovou a prijímanou štruktúrou. To je rušivý činiteľ komunikácie odporujúci princípu a zmyslu jazykovej kultúry: zabezpečiť optimálne sformovanie, vyjadrenie, odoslanie, prijatie a porozumenie myšlienkového obsahu a jazykovej správy.

4.2.2. Veľmi dôležitým činiteľom je komunikačný cieľ. Jazykový prejav sa uskutočňuje preto, aby sa dosiahol konkrétny cieľ, aby sa splnil konkrétny zámer autora. Ak odhliadneme od jedinečnosti každého jednotlivého komunikačného aktu a posudzujeme triedy takýchto cieľov, môže to byť napr. neutrálne, vecné alebo tendenčné oznámenie, oznámenie s cieľom, aby poslucháč fakt prijal alebo odmietol, cieľ môže byť ovplyvnenie citov alebo obrazotvornosti prijímateľa, cieľ môže byť poučenie, zábava, vzrušenie, vytvorenie kladných alebo záporných postojov k niektorým zložkám prejavu, k zúčastneným osobám atď. Takéto ciele sa dosahujú osobitosťami v stavbe a prednese prejavu a osobitosťami vo výbere jazykových a výrazových prostriedkov.

4.2.3. Jazykový prejav ovplyvňuje aj predmet prejavu. Ovplyvňuje aj

jeho obsah, aj jeho formu, no najmä základný lexikálny inventár. Predmet však menej ohraničuje jazykové prostriedky, viac vyžaduje, aby sa isté prostriedky použili.

4.3. Jazykový prejav je výsledok jazykovej činnosti. Je to hotový text. Text môže byť napísaný alebo povedaný (ústne prednesený).

Kultúra napísaného jazykového prejavu závisí aj od grafickej úpravy textu. Ukazuje sa to najmä na účinnosti textu na čitateľa, osobitne na ľahkosti, s akou sa text číta a vníma. Grafickou úpravou sa môže veľmi uľahčiť a podporiť vnímanie myšlienkovej štruktúry textu a súhra jeho chápania na strane odosielateľa a prijímateľa. Grafická úprava môže pôsobiť aj esteticky.

Ústny rečový prejav nemôžeme dobre posúdiť, ak nevieme, ako ho autor predniesol. Nestačí na to iba podkladový text, ktorý prednášateľ mohol prečítať. Zvukové prostriedky (a to najmä tie, ktoré sa nezahŕňajú do ortoepických noriem) môžu totiž významne dotvárať prejav, podporovať, oslabovať alebo modifikovať jeho zmyslovú platnosť i jeho účinnosť. Použité zvukové prostriedky reči významne rozhodujú o kultúre prednesného prejavu.

5. Kultúra reči je komplexný jav. Významne presahuje rámec jazykových noriem a hierarchicky stojí nad nimi. Je vyšším kvalitatívnym ukazovateľom a organizátorom rečovej komunikácie než ostatné jazykovedné činitele a kritériá, je aj hybným momentom jazykových noriem. Je asi viac než viacdimenzionálny fenomén (Jedlička, 1979; Kočiš, 1986). Zreteľne to videl napr. V. Mathesius (1932, s. 14) a novšie to pripomenula aj K. Buzássyová (1986, s. 183). Táto skutočnosť by sa mala premietnuť aj do pojmovej sústavy jazykovedy, aj do hierarchie jej výchovných a vzdelávacích cieľov, aj do činnosti príslušných spoločenských inštitúcií. Kultúra reči by sa mala hodnotiť ako základný pilier (podstatný atribút — Kočiš, 1986, s. 147) individuálnej a národnej kultúry.

Literatúra

BUZÁSSYOVÁ, K.: Spoločenská podmienenosť chápania kultivovaného jazykového prejavu. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1986, s. 44—49.

COSERIU, E.: System Norm und „Rede". In: Sprache. Strukturen und Funktionen Tübinger Beiträge zur Linguistik. Tübingen, U. Petersen 1970, s. 193—212.

GOLOVIN, B. N.: Osnovy kuľtury reči. Moskva, Vyššaja škola 1980. 330 s.

HAVRÁNEK, B.: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Spisovná čeština a jazyková kultura, 1932, s. 32—84.

HORECKÝ, J.: Jazyková politika v socialistickej spoločnosti. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1986, s. 15—24.

JEDLIČKA, A.: Teorie jazykové kultury dnes. In: Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Red. J. Chloupek. Praha, Academia 1979, s. 13—16.

KAČALA, J.: Jazykovopolitický kontext pojmu spisovný jazyk. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1986, s. 44—49.
KAČALA, J.: Spoločenské dimenzie jazyka a jazykovedy. Kultúra slova, *21*, 1987, s. 100.
KOČIŠ, F.: Teória a prax jazykovej kultúry. In: Jazyková politika a jazyková kultúra. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1986, s. 145—161.
KRÁĽ, Á.: Ústnosť a písomnosť rečových prejavov v masovej komunikácii. Jazykovedný časopis, *33*, 1982, s. 119—131.
KRÁĽ, Á. (1986a): Jazyk a myslenie. Kultúra slova, *20*, 1986, s. 225—230.
KRÁĽ, Á. (1986b): Zákonitosť kultúry jazyka. Kultúra slova, *20*, 1986, s. 261—266.
KRÁĽ, Á. (1986c): Analýza slovenskej javiskovej reči a reči v rozhlase a televízii. Slovenská reč, *51*, 1986, s. 324—337.
MATHESIUS, V.: O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: Spisovná čeština a jazyková kultura, 1932, s. 14—31.
Spisovná čeština a jazyková kultura. Usporiadali B. Havránek, M. Weingart. Praha, Melantrich 1932. 257 s.
TECHTMEIER, B. a kol.: Tézy o jazykovej kultúre. Slovenská reč, *52*, 1987, s. 3—15.

Daniela Oroszová

METAFORA A TERMÍN

V jazykovednej literatúre sa o metafore hovorí v rozličných súvislostiach. V umeleckom štýle sa chápe ako tróp (básnická metafora), v bežnom jazyku sa hovorí o tzv. jazykovej metafore (porov. tu použité sovietske pramene), v terminológii ide o lexikalizovanú metaforu v rámci sémantického spôsobu tvorenia termínov. Kým prvé dva druhy môžeme považovať za dve stránky toho istého javu, tvorenie termínov prostredníctvom tohto univerzálneho sémantického jazykového procesu má do istej miery svoje odlišnosti.

Metafora sa vo všeobecnosti považuje za jeden zo spôsobov tvorenia nových významov, ktorý vzniká na základe zhody, t. j. na uvedomovaní si spoločných čŕt, podobnosti medzi denotátmi (Ondrus — Horecký — Furdík, 1980, s. 47). V úlohe porovnávaných predmetov môžu byť hocijaké fakty skutočnosti — veci, javy neživej prírody, rastliny, zvieratá, ľudia, ich vnútorný svet. Metafora sa zakladá na jednej alebo viacerých vlastnostiach predmetov, javov: farbe, tvare, funkcii, rozmeroch, dynamickosti a pod. V dôsledku takéhoto porovnávania predmetov, javov vznikajú nové pomenovania alebo slovné spojenia ako výsledok zámerného narušenia zákonitostí významového spájania slov.

Metafora je prostriedkom názornosti a obraznosti, dodáva prejavu rôzny

stupeň výraznosti počnúc zovšeobecnenou jazykovou metaforou a končiac individuálnymi okazionálnymi obrazmi v umeleckej literatúre. Hovoriaci používa nepriame pomenovanie na oživenie prejavu, na zapôsobenie na city poslucháčov alebo na uplatnenie svojho osobného vzťahu ku skutočnosti. Kým jazyková metafora má uzuálny charakter, menej uvedomovanú či zabudnutú vnútornú formu (*ospanlivé svetlo, nádeje padli*), básnická metafora je pre čitateľa originálnym, neočakávaným slovným spojením s obrazným a emocionálnym efektom, vyvolaným zložitým komplexom predstáv: *Návraty z pôrodnice sú aj chrapľavým nárekom života.* (V. Mihálik)

Metaforický význam je založený na asociačnom príznaku (viacerých príznakoch) v sémantickej štruktúre dvoch alebo viacerých slov v určitom významovom spojení, ktoré odráža viac alebo menej viditeľné až skryté súvislosti medzi predmetmi a javmi danej skutočnosti. Ako je známe, význam jednotlivých slov možno opísať sémantickými dištinktívnymi príznakmi, tzv. sémami klasifikačného, identifikačného a špecifikačného charakteru (Blanár, 1984, s. 31; Ondrus — Horecký — Furdík, 1980, s. 37). Význam slova tvorí zväzok mnohorakých sém, ktorými možno do určitej miery charakterizovať pomenovaný predmet alebo jav. Metódu komponentovej analýzy slova možno využiť pri pochopení mechanizmu jazykovej a básnickej metafory (Protčenko — Čeremisina, 1986, kap. 7). V podmienkach obyčajného kontextu pri pochopení slova v priamom význame vzniká vo vedomí človeka veľmi všeobecná predstava o denotáte s minimom sém, často s jednou sémou, ktorou sa slovo zaradí do určitej kategórie názvov, kým ostatné sémy ostávajú na periférii. Pri prenášaní pomenovania v jazykovej metafore naša predstava o predmete neobsahuje všetky sémy daného lexikálneho významu týkajúce sa pojmu a reálnych príznakov denotátu, ale iba ich minimálny počet, najčastejšie jednu až dve sémy (tamže); napr. v metafore *železná vôľa* si uvedomujeme dve sémy: tvrdosť ako vlastnosť železa a vzťah k vôli. V básnickej metafore vznikajú vo význame slova podstatné zmeny. Všetky zväzky sém sa chápu synchrónne v koexistencii a neobyčajné spájanie slov podmieňuje zmeny v štruktúre sém: vznikajú nové kontextuálne sémy, alebo sa aktualizujú potenciálne, mení sa počet sém v našom vedomí, ich hierarchia a kombinácia. Sémantická štruktúra slova v takej metafore len čiastočne opakuje sémantickú štruktúru slova v priamom význame a vzniká nová informácia. Básnická metafora vzniká ako výsledok rôznych podstát — známeho a nového objektu skutočnosti —, ktorých vlastnosti sa odrážajú v ľudskom vedomí spolu s emóciami, bohatstvom predstáv, extralingvistickými poznatkami, so životnými skúsenosťami ľudí v rôznych obdobiach ich života, náhodnými dojmami a asociáciami spojenými s významom slova. J. Mis-

trík (1977) v tejto súvislosti hovorí o nocionálnom jadre slova (vecnom význame), o jeho eventuálnej expresívnej zložke a o tzv. asociačnom potenciáli, ktorý závisí od intelektuálneho a citového založenia človeka, jeho zážitkov a životných skúseností, ktoré sú s určitým slovom u neho spojené. Asociačné pole, obsahovo a intenzívne rôznorodé, má väčší rozsah ako nocionálne jadro alebo expresívna zložka a „prebúdza" sa vtedy, keď sa slovo dostane do styku s iným asociačným poľom a základnými zložkami iného slova alebo textu.

V lingvistickej literatúre sa poukazuje na prenášanie významu — správnejšie by bolo hovoriť o prenášaní pomenovania — v rámci jednej kategórie slov, napr. prenesenie pomenovania neživej veci na iný neživý predmet (*ostrá hrana — ostré slová*) a prenesenie pomenovania v rámci kategórie životnosti (*usilovný človek — usilovné včely*) alebo medzi dvoma kategóriami, napr. prenesenie pomenovania neživej veci na človeka (*drahý tovar — drahý priateľ*) a pomenovanie živého organizmu na neživý predmet (*tvár mesta, chrbty vĺn*). V tejto súvislosti si však treba uvedomiť, že v takých prípadoch nejde len o prenesenie vlastnosti, činnosti živých bytostí na neživé predmety, ale že vzniká metaforický posun aj v samotnom pomenovaní, ktoré sa prenáša; napr. v metafore *zlý chýr* (*zlý človek*) metaforický posun v prídavnom mene *zlý* nevznikol iba preto, že toto prídavné meno sa začalo spájať s podstatným menom inej kategórie, ale aj preto, že sa v ňom samom začal rozvíjať význam inej kategoriálnej príslušnosti, t.j. obohatil sa o nový sémantický príznak. Metafora *príroda spí* je metaforou nielen preto, že sa príznak životnosti preniesol na neživú vec, ale aj preto, že v slovese *spať* sa v rámci viacvýznamovosti rozvíjajú niektoré potenciálne sémy vo vzťahu k zmene kategoriálnej charakteristiky. Na to poukazuje aj E. A. Nekrasovová (1975), porov. aj poznámku o zmene kategoriálnej charakteristiky prídavného mena *zlatý* (*zlatý prsteň — zlatý človek*) aj vtedy, keď podstatné meno nemení svoju príslušnosť k určitej sémantickej skupine: *zlaté hodinky* (sú zo zlata) — *to sú zlaté hodinky* (idú bez zastavenia).

Metafora teda vzniká ako výsledok poznávacej činnosti človeka, pozorovania skutočnosti, osobitného druhu zovšeobecnenia: napr. slovo *tiecť* má svoj význam, ktorý sa konkretizuje aspoň v minimálnom kontexte (*rieka tečie, voda tečie*). Ak však ostaneme iba v medziach pojmu slova *tiecť*, nebudeme môcť pochopiť metaforický význam spojenia *verše tečú*. V tom kúsku skutočnosti, ktorý našiel odraz v danom pojme, musíme nájsť niektoré nové príznaky a zovšeobecniť ich. Nové zovšeobecnenie vo vzťahu *verše — tiecť* bude sprostredkované prvotným pojmom, bude čerpať z jeho príznakov vo vzťahu *voda — tiecť*, ale zároveň ho bude aj prekonávať v dôsledku využitia slova v novom kontexte, v novom syntagmatickom vzťahu,

čím vznikne nový význam. V metaforickom význame sa prejavuje dynamickosť lexikálneho významu, keď kvantitatívne zmeny — lexikálna spájateľnosť — sa prehodnotili na kvalitatívne zmeny — uskutočnenie významovej zmeny (o týchto pojmoch porov. Blanár, 1984, s. 59) v rámci hierarchickej prestavby sémantickej štruktúry preneseného pomenovania, pričom k novej kvalite sme prišli nie prenesením, nie posunom, ale poznaním, pozorovaním skutočnosti, v ktorej sme našli nové príznaky a premenovali sme ju.

V mechanizme básnickej a jazykovej metafory sa stretávajú dva semaziologické komponenty — priamy a prenesený význam, ktoré sa naraz zavádzajú do kontextu, do vzájomného vzťahu, navrstvujú sa na seba a ich vzájomné pôsobenie sa tak zosilňuje. Pritom je vyjadrený iba priamy význam, ktorý však vystupuje už ako inorodý, premenovaný. Prenesený význam nie je vyjadrený zvukovým obalom, tvorí skryté vnútorné pozadie metafory, je však prirodzenou časťou kontextu a možno ho ľahšie alebo ťažšie rozličným spôsobom pochopiť (Koroľkov, 1967). Obidva významy sú tesne spojené, prenesený význam chápeme v komplexnom poňatí ako stále spojený s prvým objektom na základe pozorovateľného hodnotiaceho prvku.

Metafora v umeleckom štýle sa podstatne líši od jazykovej metafory. Špecifikou básnickej metafory je sémantická viacúrovňovosť, t. j. širší okruh sém, ktoré sa berú do úvahy pri transformácii jedného pomenovania na druhé pri vzniku kvalitatívne nového obsahu. Vnútorná forma básnickej metafory je vždy priezračná, v jazykovej metafore sa viac alebo menej stiera. Obidve metafory sa odlišujú aj jazykovým kontextom: v prvej stačí minimálny kontext (*zlatý človek*), druhá vyžaduje nezvyčajný, „prebúdzajúci" kontext často širšieho charakteru, ktorý je nielen doplnkom, ale metaforu spresňuje, obohacuje, živí. Čo sa týka sféry používania, básnická metafora je individuálna, originálna, neopakovateľná a má estetickú funkciu. Jazyková metafora je viac-menej všeobecne zrozumiteľná, známa celému jazykovému kolektívu, má komunikatívnu funkciu a môže byť zafixovaná aj v slovníkoch. Napokon emocionálnosť a obraznosť metafory prvého typu je výsledkom rôzneho stupňa „navrstvenia" významovej štruktúry slov v nezvyčajnom prostredí v metaforickom spojení.

V súčasnej lingvistike sa vydeľujú dva javy: metafora vo vlastnom zmysle slova a metafora ako spôsob označenia nových významov tak, že pomenovanie existujúcich predmetov sa prenesie na nový objavený predmet. Funkciu identifikácie objektov považuje N. D. Aruťunovová (1979) za druhotnú funkciu metafory. Identifikujúca metafora vzniká na pomenovanie predmetu, triedy predmetov, je prostriedkom hľadania nového

pomenovania. Ide o jeden z druhov jazykovej metafory — o tzv. nominatívnu metaforu, ktorá spočíva v zhode predmetov z vonkajšej stránky, v ich funkcii alebo iného viditeľného príznaku. Na rozdiel od spomínaných metafor nominatívna metafora sa nezakladá na intuícii, ale na vnímaní, nepredstavuje predmet v novom svetle, ale iba ho pripodobňuje, nenapovedá, ale ukazuje, pomenúva bez významových odtienkov (tamže).

Metaforizované slovo ako nositeľ nového odvodeného významu môže byť technický pojem, napr. slovo *jadro* je termín označujúci časti reálnej záťaže bezprostredne nevyhnutné na danú aplikáciu v oblasti projektovania a hodnotenia výkonnosti počítačov, slovo *myš* v počítačovej grafike označuje vstupné zariadenie, ktoré sa posúva rukou po ploche, termín *oko* pomenúva maximálny dohodnutý počet dátových blokov v počítačovej sieti. Tento typ metafory je vyvolaný nie potrebou premenovania, ale pomenovania. Kým umelecká metafora, ako sme ukázali, je založená na výbere a kombinácii diferenciálnych príznakov rozličnej úrovne, nominatívna (jazyková) metafora je iba jednoúrovňová: *prsteň* (šperk) — *prsteň regulačnej objímky*, pričom odvodzujúci význam týchto slov ostáva nevyužitý a využíva sa iba odvodený význam.

Ako vidieť, pri prenášaní pomenovania na technický objekt spoločný príznak medzi už známym a novým objektom je oveľa výraznejší než v metafore vo vlastnom zmysle slova. Nezovšeobecňujú sa tu jednotlivé príznaky a konkrétne vzťahy, do ktorých sa jav a predmet dostávajú s porovnaným objektom pri komplexnom chápaní všetkých jeho vlastností. Pri tvorení termínov ide o vyčlenenie jedného, príp. viacerých viditeľných, pozorovateľných a niekedy náhodných príznakov spoločných pre dva objekty, na základe ktorých sa nový pomenovaný pojem zaradí do terminologického systému prostredníctvom definície. Pozorovateľný hodnotiaci prvok sa súčasne stáva motivačným znakom, ktorý sa dostáva do zvukového obalu termínu v rámci vzťahu pojem — termín v onomaziologickej a onomatologickej rovine (o signifikatívnej funkcii terminologického pomenovania pozri Horecký, 1977). V definícii, ktorá je spojovacím článkom medzi pojmom a termínom, tento hodnotiaci prvok však nie je vyjadrený; napr. v názvosloví kompresorov význam termínu *prítlačný kôš* určuje definícia ako „súčasť kompresora, ktorá upevňuje spolu s vekom ventil vo ventilovej komore pomocou jednej ventilovej skrutky“, *chladiaci had* je „teplozmenná rúrka stočená do špirály a vložená do chladiacej nádoby“, *presúvací strmeň* je „súčiastka v naftovom motore, ktorá zasahuje do obvodovej drážky objímky presuvníka a slúži na jej posunovanie“.

Metafora, prostredníctvom ktorej vzniká nový termín, nie je obrazná a pozorovateľné hodnotiace prvky, ktoré mohli mať svoj význam pri prenesení pomenovania na technický objekt, zanikajú pri zaradení termínu

do terminologickej sústavy. Jeden význam sa zamenil druhým, ten sa definíciou stal jednoznačným a asociácie s predchádzajúcim objektom nevznikajú. Termín *mŕtvy priestor* označujúci „zvyšok pracovného priestoru valca v kompresore, ktorý v úvrati sa už piestom neplní", nevznikol iba ako výsledok prenesenia pomenovania zo živého objektu na jav, ale aj preto, že v prídavnom mene *mŕtvy* pribudla nová séma fyzikálneho charakteru, ktorá sa chápe ako dištinktívny logický príznak na rozlíšenie príslušného priestoru od iných druhov priestorov. Termín možno interpretovať iba tak, ako ho vymedzuje definícia (porov. aj ruský termín *gluchaja mufta* — „pevná spojka, ktorá je určená na pevné spojenie hriadeľov proti výkyvu").

Pri procese vyčleňovania rovnakých príznakov medzi dvoma pojmami sa zo spoločných príznakov vyčleňuje ten najinformatívnejší z hľadiska pomenovania. Nemusí to byť vždy rovnaký hlavný alebo vedľajší príznak pri vzniku termínu v rôznych jazykoch; napr. tá istá súčiastka v naftových motoroch v slovenčine a ruštine má názov *presúvací strmeň* a *chomutik vilki,* súčasť kompresora *prítlačný kôš* zodpovedá termínu *nažimnoj stakan,* odpad vzniknutý dierovaním otvorov do diernych štítkov v slovenčine označuje termín *konfeta,* v nemčine *Schuppe.*

Častým používaním stráca každá metafora svoju intenzitu, ale v termíne motivačný znak nemizne, možno ho určiť a stáva sa objektom skúmania onomaziologickej štruktúry termínov. Technické objekty sú pomenované na základe analógie s tvarom, stavom alebo funkciou predmetu, podobnosťou so zvieraťom, tvarom, funkciou odevu alebo jeho častí, s druhom pohybu, vlastnosťami človeka a pod.

Kým obraz metafory je živený kontextom a jeho chápanie kolíše, termín si vyžaduje kontext iného charakteru — takého, ktorý ukazuje na príslušnú zaradenosť objektu s potrebou vyjadriť pri rodovom pojme i jeho druhové typy v systéme pojmov formou združených pomenovaní: *ihla vstrekovacej dýzy, miska pružiny piesta, kotviaci bubon* (môžu totiž existovať aj iné typy ihiel, misiek, bubnov). Termín vyžaduje kontext iba vtedy, keď terminologické pomenovanie má viac významov (termín *sklz* označuje proces, výsledok procesu, ale aj ložnú trať). Vtedy je však dostačujúcim kontextom terminologická sústava vedného odboru, o ktorej sa v texte hovorí.

Ďalšou odlišnosťou nominatívnej metafory v porovnaní s inými druhmi metafory je to, že termín nevzniká dlhotrvajúcim rozštiepením významu slova, ale jednorazovým, jednoúrovňovým prenesením pomenovania, výsledkom čoho je vznik homonyma (Danilenko, 1977). Vznik termínu nie je jav diachrónie, ale synchrónie, pritom v rámci terminologického systému vedného odboru prenášanie pomenovaní už nie je možné. Najmä v minu-

losti, keď neboli rozpracované spôsoby tvorenia termínov, v začiatočných etapách vzniku jednoltivých terminológií východiskom na tvorenie termínov boli slová bežného jazyka. Terminológia využíva rozličné spôsoby pripodobňovania a porovnávania, napr. dvojslovné terminologické pomenovania (*jamková korózia, kladivková nôžka*), zdrobneniny (*koník, komínček upchávky*) alebo iné spôsoby (*nôžka T*) a pod.

Metafora ako spôsob sémantického tvorenia termínov je jedným zo spôsobov porovnávania príznakov pojmov. Stojí oproti iným druhom metafory pre svoju bezprostrednosť nazerania, pre vylúčenie emocionálnosti a expresívnosti, pre potrebu jednoznačne diferencovať významy slov, utvoriť termíny, ktoré označujú nové predmety a javy v rôznych vedných odboroch.

Termín ako súčasť lexikálno-sémantického systému jazyka je vystavený vplyvu všetkých procesov ako každé iné slovo v jazyku. Na druhej strane spojenie s vedeckou a technickou teóriou a jeho prísne logicko-sémantické hranice spôsobujú špecifickosť a osobitné formy prejavu týchto vplyvov a ich fungovanie v terminológii. Dôkazom toho je aj proces metaforizácie.

Literatúra

ARUŤUNOVA, N. D.: Jazykovaja metafora. Sintaksis i leksika. In: Lingvistika i poetika. Moskva, Nauka 1979, s. 147—173.

BLANÁR, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. Bratislava, Veda 1984. 216 s.

DANILENKO, V. P.: Russkaja terminologija. Moskva, Nauka 1977, s. 102.

HORECKÝ, J.: O prekladaní terminológie. Kultúra slova, *11*, 1977, s. 136—139.

KOROĽKOV, V. I.: Metafora. Kratkaja literaturnaja enciklopedija. Zv. 4. Moskva, Sovietskaja enciklopedija 1967, s. 794.

MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, s. 245.

NEKRASOVA, E. A.: Metafora i jejo okruženije v kontekste chudožestvennoj reči. In: Slovo v russkoj sovetskoj poezii. Moskva, Nauka 1975, s. 76—110.

ONDRUS, P. — HORECKÝ, J. — FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

PROTČENKO, I. F. — ČEREMISINA, N. V.: Leksikologija i stilistika v prepodavanii russkogo jazyka kak inostrannogo. Moskva, Russkij jazyk 1986. 184 s.

Pavol Dolejš

MELÓDIA OPYTOVACÍCH VIET A AKTUÁLNE ČLENENIE VÝPOVEDE

V doterajšom výskume vetnej melódie má významné miesto štúdia V. Uhlára O vetnej melódii v slovenčine (1958), napísaná na základe výsledkov výskumu melódie vety podľa sluchovej metódy. Rozvoj inštrumentál-

nej fonetiky modernými technickými metódami poskytuje možnosť tieto poznania spresniť. Cieľom tohto príspevku je využiť a rozšíriť lingvistické poznatky získané sluchovou metódou na základe inštrumentálnej metódy.[1]

Každá výpoveď sa v závislosti od kontextu alebo situácie člení na dve časti: na východisko výpovede a jadro výpovede. Východisko výpovede je tá časť, ktorá o skutočnosti vyjadruje také veci, ktoré sú relatívne známe. Jadro výpovede obsahuje to, čo sa z hľadiska predchádzajúceho kontextu alebo mimojazykovej situácie vyjadruje ako relatívne neznáme, nové (Mistrík, 1966).

Aktuálne členenie výpovede závažným spôsobom dotvárajú fonetické prostriedky. Z intonačných prostriedkov má významnú funkciu dôraz. Sprievodným javom pri každom dôraze je melódia. Melódia je gramatizujúcim prostriedkom vety. Výkyvy vo výške tónu môžu mať aj štylizujúci účinok (Mistrík, 1977). Melódia je takto funkčne najzaťaženejším prozodickým javom v spisovnej slovenčine. Komunikačne je najcitlivejšia a najdôležitejšia melódia opytovacích viet koncového úseku, teda melódia predpauzových slabík. Veta nie je len významová jednotka, gramaticky organizovaný celok, ale je aj zvukovo (intonačne) zjednotená, je to teda aj melodická jednotka (Sabol, 1977). Vetná melódia je spätá s významovou náplňou vety a uplatňuje sa v rámci vety. Ak podávateľ poruší pokojný ráz výpovede a vo vetnom takte osobitne zdôrazní niektorú časť, melódia sa zvlní na tomto prízvukovanom mieste, aktualizuje sa, stáva sa príznakovou, hoci sa slovosled pritom nemení (Uhlár, 1958). Môžeme teda povedať, že aktuálne členenie výpovede sa realizuje nielen slovosledom, ale aj intonačne (Daneš, 1957).

Najdôležitejším kritériom na pochopenie melódie opytovacích viet je postavenie jadra opytovacej vety. To môže byť koncové alebo nekoncové. V rámci nekoncového môže ešte ísť o začiatkové a stredové postavenie jadra.

Keďže v slovenčine je dominantná frekvencia jedno-, dvoj- a trojslabičných slov, pozornosť sme upriamili na zdôrazňovanie týchto slov. Viacslabičné slová „tieňujú" základný rytmický pôdorys (Sabol, 1976).

Melódia zisťovacích opytovacích viet. — Zisťovacie opytovacie vety mô-

[1] V experimente sme postupovali takto: opytovacie vety sme nahrávali vo Fonetickom laboratóriu FF UPJŠ v Prešove cez mikrofón na prvý magnetofón. Z tohto magnetofónu sme jednotlivé časti nahrávali na slučkový magnetofón. Výstup z tohto magnetofónu sme pripojili na merač intenzity a na merač výšky hlasu. Výstup z merača intenzity predstavovalo jednosmerné pulzačné napätie, ktoré po pripojení na osciloskop kreslilo na jeho obrazovke priebeh intenzity analyzovaného signálu. Výstup z merača výšky hlasu reprezentovalo jednosmerné pulzačné napätie, ktoré predstavovalo kolísanie základného rečového signálu. Tento signál sa takisto kreslil na obrazovke osciloskopu. Obidve krivky sme súčasne snímali z osciloskopu fotografickou cestou. Týmto spôsobom sme získali melodické priebehy opytovacích viet.

žeme pokladať za typické opytovacie vety v tom zmysle, že otázku vyjadrujú nielen obsahom, ale aj príslušnou formou, osobitnou melodickou schémou, ktorú označujeme ako antikadenciu. Anitkadencia je typickým melodickým prostriedkom opytovacích zisťovacích viet (iba podľa melódie aj rozvažovacích). Vo všeobecnosti ju charakterizuje stúpavá melódia a vysoký tón umiestnený na slove s vetným prízvukom (dôrazom), ktoré je jadrom výpovede. Antikadenciu však iba pri zjednodušení stotožňujeme so stúpavou líniou a vysokým tónom na jadre výpovede. Melodická schéma zisťovacích opytovacích viet má osobitné varianty a modifikácie podľa objektívnosti výstavby opytovacej vety z hľadiska aktuálneho členenia výpovede. Antikadencia je najcharakteristickejšia vtedy, keď významové jadro opytovacej vety je v koncovom takte. Iný ráz má, keď je v jej strede alebo až na začiatku.

Pri jednoslabičnom jadre v koncovom postavení je charakteristická táto melódia: spočiatku nízky tón prechádza ku koncu do vysokého koncového tónu, napr. vo vete *Máte doma psa?* (obr. č. 1) ide o jasnú antikadenciu. Tým, že zdôrazňujeme slovo *psa* na konci vety, melódia vrcholí práve v tomto úseku. Vo vete *Psa máte doma?* (obr. č. 2) je opäť zdôrazňované slovo *psa,* ale v začiatkovom postavení. Pre tento typ zisťovacej opytovacej vety je charakteristické prudké stúpanie hneď na začiatku, po ukončení zdôrazňovaného úseku melódia postupne klesá. Vo vete *Prídete dnes popoludní?* (obr. č. 3) hovoriaci zdôraznil slovo *dnes.* Melódia mala tento priebeh: nízky začiatočný tón v mieste zdôrazňovaného úseku stúpol, ale hneď začal klesať až do ukončenia vety. Pri melodickej krivke tejto vety badať určité zvlnenie tónu na poslednej slabike slova *popoludní,* ale toto stúpanie nedosahuje takú výšku, ako má samotné zdôrazňované slovo; má fonologický význam, slúži na odlíšenie opytovacích viet od oznamovacích, príp. rozkazovacích. Môžeme tu hovoriť o gramaticko-dištinktívnej platnosti melódie.

V dvojslabičnom jadre v koncovom postavení je vysoký tón na druhej slabike; napr. vo vete *Hrávate futbal?* (obr. č. 4) sa zdôrazňovalo dvojslabičné slovo v koncovom postavení a melódia vrcholila na druhej slabike zdôrazňovaného úseku, t. j. na poslednej slabike vety. Pri prenesení jadra do začiatkového postavenia však melódia vrcholí už na druhej slabike slova, napr. vo vete *Nové šaty máte?* (obr. č. 5) je nositeľom melódie druhá slabika slova *nové.*

Pri stredovom postavení dvojslabičných zdôrazňovaných úsekov je nositeľom stúpavej melódie opäť druhá slabika týchto úsekov. Veta *Máte nové šaty?* (obr. č. 6) s dvojslabičným zdôrazňovaným úsekom v stredovom postavení má stúpavo-klesavý charakter. Melódia po dosiahnutí vrcholu na druhej slabike slova *nové* klesá až do ukončenia vety.

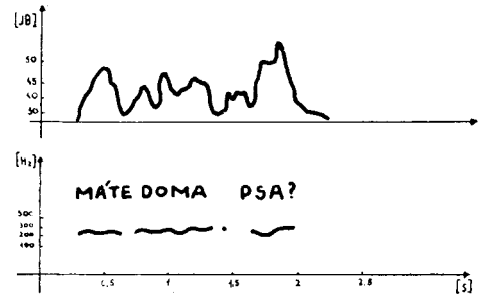

obr. č. 1

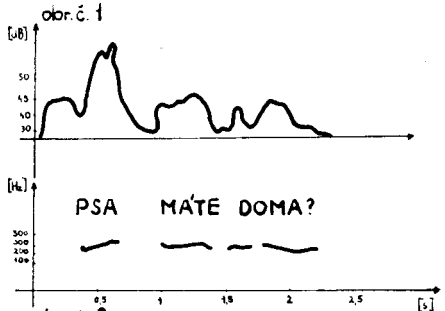

obr. č 2

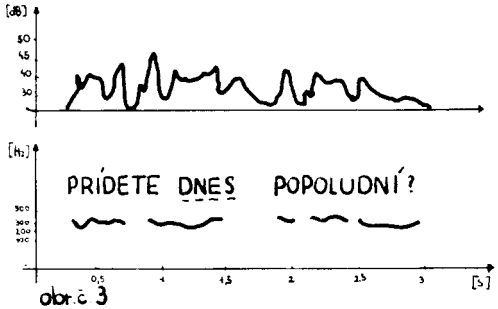

obr. č 3

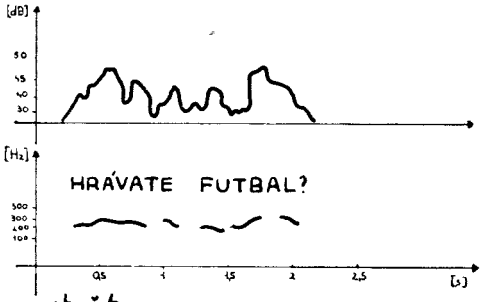

obr. č. 4

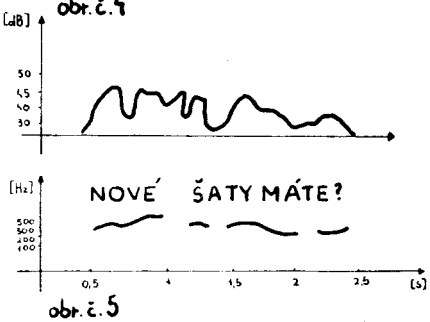

obr. č. 5

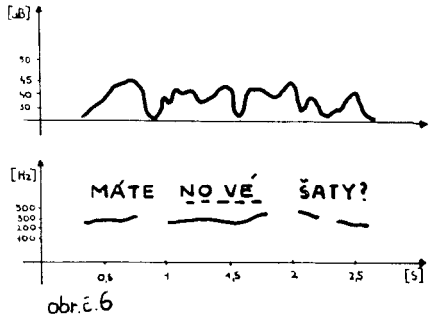

obr. č. 6

V trojslabičných úsekoch v koncovom postavení melódia stúpa a vrcholí na predposlednej slabike; tento typ antikadencie je v slovenčine najbežnejší a spĺňa aj podmienky slovenského spisovného úzu. Toto tvrdenie však platí len v tých prípadoch, keď nie je vo vete zdôrazňovaný nijaký iný úsek, alebo keď je zdôraznený trojslabičný úsek v koncovom postavení. Vo vete *Susedu pozvete?* (obr. č. 7) sa zdôraznil koncový trojslabičný úsek. Melódia mala najvyšší tón na druhej slabike tohto úseku. Veta *Pozvete susedu?* (obr. č. 8) so zdôrazneným slovom *pozvete* v začiatkovom postavení mala iný melodický priebeh. Nízky tón na začiatku prechádza na druhej slabike zdôrazňovaného úseku do vysokého tónu a potom postupne klesá až do ukončenia výpovede. Dosiahlo sa to prenesením dôrazu do začiatkového postavenia.

Pre stredové postavenie zdôrazňovaných trojslabičných úsekov je charakteristická stúpavo-klesavá kadencia. Napríklad podľa zdôrazňovaného úseku *chodíte* vo vete *Večer chodíte na prechádzku?* (obr. č. 9) sa určil vo vete tento melodický priebeh: začiatočný nízky tón vrcholí na druhej slabike slova *chodíte* a potom postupne klesá.

Pri vetách s trojslabičným zdôrazňovaným úsekom v koncovom, začiatkovom alebo stredovom postavení môžeme celkove konštatovať, že melódia vždy vrcholí na druhej slabike týchto úsekov a od tohto vrcholu má klesavý charakter.

V zdôrazňovaných štvor- a viacslabičných úsekoch má antikadencia v koncových pozíciách podobný ráz ako pri trojslabičných úsekoch, napr.

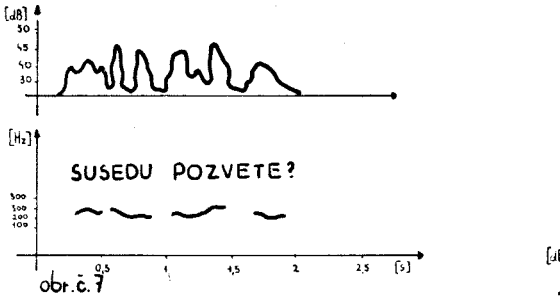

obr. č. 7

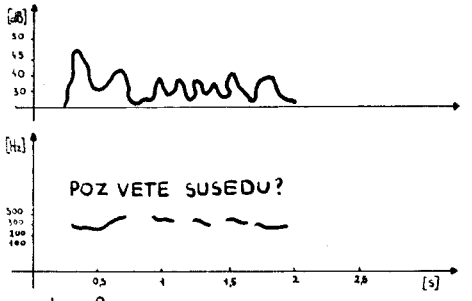

obr. č. 8

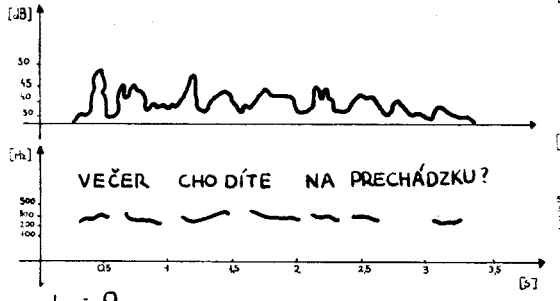

obr. č. 9

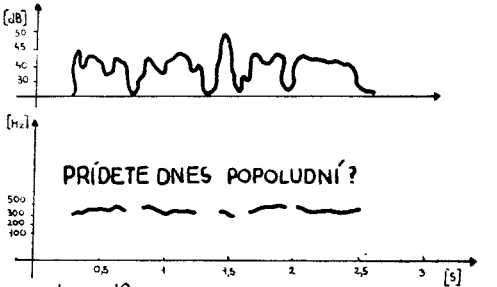

obr. č. 10

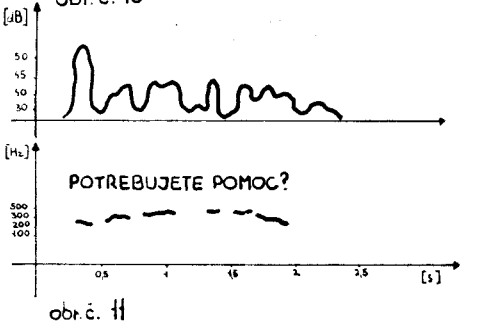

obr. č. 11

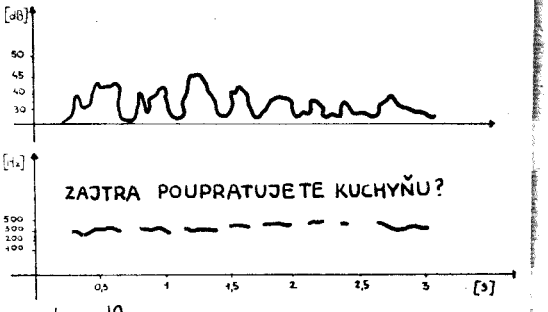

obr. č. 12

vo vete *Prídete dnes popoludní?* (obr. č. 10) so zdôrazňovaným taktom *popoludní* melódia vrcholí na tretej, t. j. predposlednej slabike. S týmto typom melodickej krivky sa stretávame i pri viacslabičných zdôrazňovaných úsekoch v začiatkovom alebo stredovom postavení, a to či už ide o melódiu vety *Potrebujete pomoc?* (obr. č. 11) so zdôrazneným úsekom *potrebujete* v začiatkovom postavení alebo o vetu *Zajtra poupratujete kuchyňu?* (obr. č. 12) so zdôrazňovaným šesťslabičným úsekom v stredovom postavení. Z uvedených príkladov vyplýva, že melódia viac ako trojslabičných úsekov sa v porovnaní so zdôrazňovanými trojslabičnými úsekmi nemení. Melódia vrcholí na predposlednej slabike jadra vety.

Stúpavý tón pri zisťovacích opytovacích vetách vyjadruje určité duševné napätie. Sekundárnym znakom tohto tónu v opytovacej vete je, že v poslucháčovi vyvoláva potrebu uspokojiť znepokojeného — dať odpoveď (Nehring, 1952). Veta s takouto melódiou slúži vlastne ako prostriedok na vyvolanie tejto reakcie, t. j. označenie neistoty vyvoláva vôľu dozvedieť sa niečo.

Melódia doplňovacích opytovacích viet. — Na rozdiel od zisťovacích opytovacích viet doplňovacie opytovacie vety nemajú osobitnú špecifickú melódiu. Ich charakteristickým znakom je opytovacie zámeno (ohybné i neohybné) alebo príslovka, ktoré sú nositeľom dôrazu, sú jadrom výpovede, resp. jeho zástupcom dovtedy, kým na jeho miesto nepríde odpoveď.

Doplňovacie opytovacie vety majú v podstate takú istú melódiu ako oznamovacie vety. Možno to vysvetliť tým, že v doplňovacích vetách hovoriaci podáva obsah, o pravdivosti ktorého je absolútne presvedčený; iba jeden člen tohto obsahu (na ktorom má hovoriaci záujem) je neznámy (Nehring, 1952). Moment neistoty tu teda nehrá úlohu, preto v týchto vetách niet dôvodu na melódiu s charakteristickým vysokým tónom. Namiesto neistoty je tu moment nepoznania.

V doplňovacích opytovacích vetách sa žiada, aby adresát doplnil nejakú časť vety, ktorá je vo výpovedi podávateľa. Dôraz v takýchto vetách je spravidla na opytovacom zámene, ktoré je jadrom výpovede. Preto melodickou schémou doplňovacích opytovacích viet je konkluzívna kadencia. Na zdôraznenom úseku je najvyšší tón a od neho melódia postupne klesá. Tento typ melódie je celkove pre opytovacie vety nepríznakový. Napríklad veta *Kto tu bol?* (obr. č. 13) má tento melodický priebeh: najvyšší tón je na opytovacom zámene *kto* a potom melódia postupne klesá. Keď je opytovacie zámeno dvojslabičné, melódia vrcholí na prvej slabike tohto zámena. Vo vete *Prečo ste neprišli?* (obr. č. 14) melódia vrcholí na prvej slabike slova *prečo*, potom klesá až po poslednú slabiku, na ktorej je tón najnižší. Keď na začiatku vety nie je opytovacie zámeno alebo príslovka, ako napr. vo vete *A čo stojíš ako kôl?* (obr. č. 15), doplňovacia opytovacia veta

má tento melodický priebeh: spočiatku nízky tón prudko stúpne a na opytovacom zámene sa dosahuje najvyšší tón, potom postupne klesá až do ukončenia výpovede. O melódii tohto typu môžeme povedať, že vždy vrcholí na opytovacom zámene, či už je v začiatkovom postavení alebo nie, a potom klesá až po poslednú slabiku. Ak je opytovacie zámeno dvojslabičné, melódia vrcholí na prvej slabike tohto zámena.

Okrem tohto základného typu melódie doplňovacích opytovacích viet existuje ešte melódia, v ktorej môže byť zdôraznené slovo i na konci vety. Keď je zdôrazňovaný jednoslabičný úsek v koncovom postavení, napr.

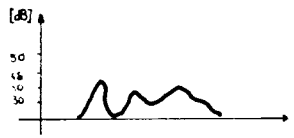

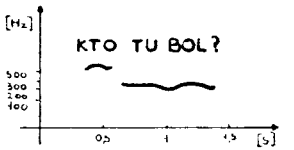

obr. č. 13

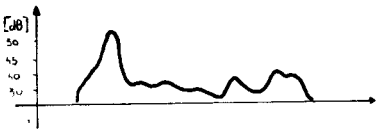

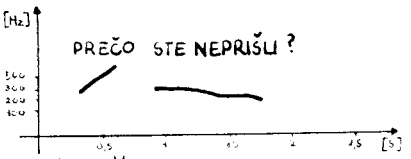

obr. č. 14

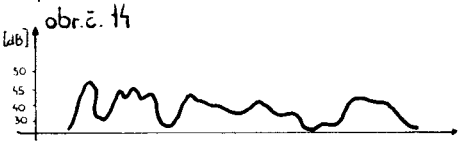

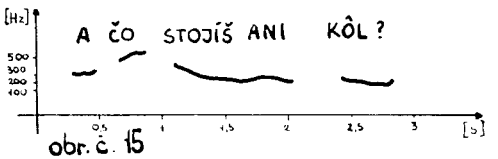

obr. č. 15

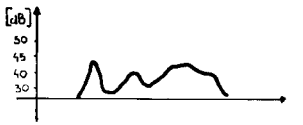

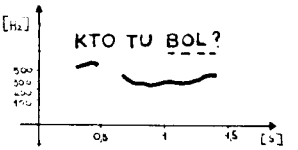

obr. č. 16

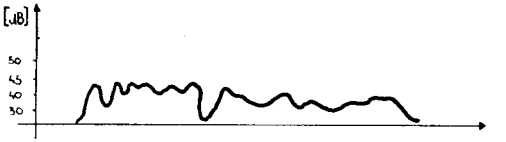

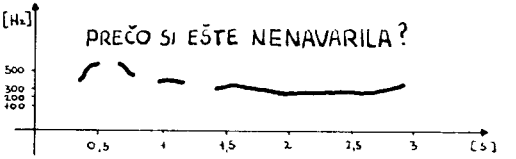

obr. č. 17

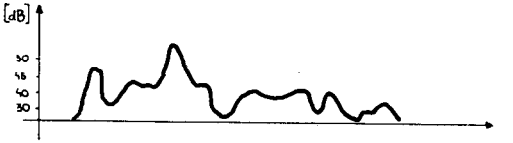

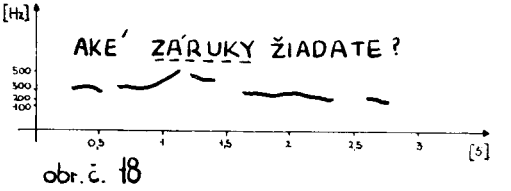

obr. č. 18

vo vete *Kto tu bol?* (obr. č. 16), melódia má tento priebeh: najvyšší tón je na opytovacom zámene, potom klesá a opäť stúpa na slove *bol,* ale nedosahuje takú výšku ako na opytovacom zámene. Aj vety s troj- a viacslabičným zdôrazňovaným úsekom v koncovom postavení, napr. veta *Prečo si ešte nenavarila?* (obr. č. 17), mali v podstate taký istý priebeh ako v predchádzajúcom prípade. Pre tento typ melódie je príznačné, že vrchol melódie je na prvej slabike opytovacieho zámena, potom klesá a na poslednej slabike opäť stúpa bez ohľadu na to, koľkoslabičné slovo je v koncovom postavení. Táto melódia je typická pre zdvorilostný, familiárny tón, ale spisovná slovenčina tento typ melódie nepripúšťa.

Pri zdôraznení úseku v stredovom postavení vo vete *Aké záruky žiadate?* (obr. č. 18) vrchol melódie je na prvej slabike slova *záruky* napriek tomu, že opytovacie zámeno je na začiatku vety. Od tejto slabiky melódia klesá až po poslednú slabiku. Tento priebeh melódie je pre doplňovacie opytovacie vety úplne netypický a je spôsobený emotívnym postojom podávateľa ku skutočnosti. Od podávateľa závisí, ktorý úsek zdôrazní; podľa toho sa zvukové centrum presúva zo začiatku vety na zdôrazňovaný úsek v inej časti vety. V systéme spisovnej slovenčiny sa tento typ melódie neuplatňuje, možno sa s ním však stretnúť v príznakových kontextoch štandardnej a subštandardnej formy slovenčiny.

V zhode s tým, čo sme o melódii doplňovacích opytovacích viet uviedli, mohli by sme povedať, že doplňovacia opytovacia veta oznamuje istý myšlienkový obsah, ktorého jeden člen je neznámy a vyžaduje od adresáta doplnenie chýbajúcej zložky. Z formálnej stránky zodpovedá tejto charakteristike prítomnosť opytovacieho zámena, príp. príslovky. Čím viac sa melódia doplňovacích opytovacích viet odkláňa od základného typu, tým viac sa stáva symptómom zvýšenej subjektívnosti, expresívnosti.

V tejto práci sme sa zamerali na dva základné druhy opytovacích viet, k ostatným druhom opytovacích viet sa ešte vrátime.

Literatúra

DANEŠ, F.: Intonace a věta ve spisovné češtině. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1957. 161 s.

MIHÁL, J.: Vplyv melódie na zmysel vety. Slovenská reč, *23,* 1958, s. 81—91.

MISTRÍK, J.: Slovosled a vetosled v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 278 s.

MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 444 s.

NEHRING, A.: Das Wesen der Fragesätzen. Indogermanische Forschungen, *61,* 1952, s. 40—54.

SABOL, J.: O tempe reči. Kultúra slova, *10,* 1976, s. 17—21.

SABOL, J.: Prozodická sústava slovenčiny. Bratislava, Metodicko-výskumný kabinet Československého rozhlasu 1977.

UHLÁR, V.: O vetnej melódii v slovenčine. Slovenská reč, *23,* 1958, s. 313—347.

Ferdinand Buffa

O NÁREČOVÝCH SLOVOTVORNÝCH VARIANTOCH A SYNONYMÁCH

1. Tretí zväzok Atlasu slovenského jazyka (ASJ; Buffa, 1978—1981), venovaný slovotvornej diferenciácii slovenských nárečí, obsahuje množstvo údajov o tom, ako sa určité pojmy v našich nárečiach pomenúvajú slovami so spoločným slovotvorným základom, ale s rozličnými afixmi, najmä sufixmi. Na označenie takýchto podôb patriacich do rozličných nárečových systémov používame spojenie slovotvorné varianty. Sú to teda podoby s rovnakým významom, ktoré sa slovotvorne (najmä afixálne) odlišujú a patria do rozličných nárečí. Tak napr. pre človeka, ktorý mlátil zbožie cepami, v jednom nárečí je názov *mlatec,* v druhom *mlatiač,* v inom *mlacek,* v ďalšom *mlacko* atď. (porov. Buffa, 1974).

V ASJ III si však možno všimnúť aj to, že na viacerých mapách pri niektorých lokalitách (zastúpených patričným číslom) namiesto jedného údaja bývajú dva údaje. To znamená, že sa v uvedenej lokalite, teda v jednom nárečovom systéme, na príslušnú otázku získali dve odpovede, obyčajne nešpecifikované, hoci je veľmi pravdepodobné, že je medzi nimi jemný rozdiel v spôsobe použitia najmä so zreteľom na generačné, zamestnanecké a pod. rozdiely medzi používateľmi. Zväčša tu ide o dve odvodené slová s rovnakým slovotvorným základom a, prirodzene, s rovnakým významom, ale s rozličnými afixmi, obyčajne synonymnými (porov. Dokulil, 1962). Sú to teda slovotvorné varianty, a pretože sa vyskytujú v tom istom nárečí, čiže v tom istom jazykovom systéme, pokladáme ich za synonymá, presnejšie za slovotvorné synonymá.

V rámci jedného jazykového systému, konkrétne v rámci spisovného jazyka (ktorého zemepisná variantnosť je prakticky zanedbateľná), pokladá J. Filipec (1961, s. 243) paralelné prípady typu *strážca — strážnik, lacnosť — lacnota* za slovotvorné varianty, ktoré patria k synonymám v širšom zmysle. Ináč za pravé slovotvorné synonymá považuje J. Filipec (1961, s. 243—244) iba zloženiny typu *činohra — hra, štvorhran — štvoruholník, stokorunáčka — stovka* a pod. J. Horecký (1954, s. 353) prípady typu *sušina — súš, umývadlo — umyvák* pokladá za morfologické synonymá. Aj K. Buzássyová (1983, s. 269) pre spisovné pomenovania typu *regulácia — regulovanie* prijíma názov slovotvorné synonymá (podľa M. Pisárčikovej, 1973, s. 327) alebo presnejšie podľa A. Michalidesovej (1978, s. 165) ich nazýva slovotvornými polyformantnými synonymami. Za slovotvorné varianty A. Michalidesová pokladá prípady, v ktorých sa slovotvorné formanty

alebo slovotvorné základy od seba odlišujú iba hláskoslovnými prvkami (ide teda o dvojice typu *rapkáč — rapotáč, bojisko — bojište).*

V našom chápaní, teda pre pomery v nárečiach, za slovotvorné varianty pokladáme paralely typu *mlatec — mlatiač — mlacek,* ak sa jednotlivé členy takéhoto radu vyskytujú v rozličných nárečiach jedného národného jazyka (nie sú teda zameniteľné ako synonymá). Takéto varianty by bolo možné nazvať aj ako slovotvorné heteronymá (porov. pokus I. Ripku o podobné rozlíšenie nárečových synoným a heteroným v oblasti lexiky; 1984, s. 278). Ak sa však takéto paralely (najčastejšie ako dvojice) vyskytujú v tom istom nárečí (sú teda zameniteľné), pokladáme ich za synonymá.

V našom príspevku podáme najprv krátku charakteristiku slovotvorných synoným jedného nárečového systému, a to zo severošarišskej obce Dlhá Lúka v Bardejovskom okrese (Buffa, 1953). V druhej časti si všimneme slovotvorné synonymá i slovotvorné varianty v celoslovenskom rámci, a to v ich vzájomnom vzťahu, no najmä s prihliadnutím na ich zemepisné rozšírenie, nakoľko nám to umožňuje materiál z ASJ III.

2.1. V severošarišskom dlholúckom nárečí sa pri substantívnych slovotvorných synonymách veľmi často vyskytujú také dvojice, pri ktorých druhá podoba sa rovná prvej podobe rozšírenej o istý sufix. Často tu ide o sufix používaný pri deminutívach, napr. *bandura — bandurka* (zemiak), *časc — častka, rożeň — rożenka* (ražeň), *harnek — harček* (so zjednodušenou spoluhláskovou skupinou *-rnč-), huše — hušatko, šveta — šviatki* a pod. Inokedy ide o sufixy typické pre isté druhy pomenovaní, napr. *-ota* pri názvoch stavov a vlastností *(cma — cmota, krasa — krasota,* ale aj: *ňestivera — ňestiverota* „zlé decko"), *-isko* pri názvoch miesta *(scireň — scirňisko), -ba* pri názvoch činnosti *(chvala — chvaľba), -ník, -ák* pri názvoch osôb *(zbuj — zbujňik, kreśňe — kreśňak* „krstňa"); zriedkavejšie sa tu uplatnili aj iné, menej produktívne sufixy, napr. *-aj (grok — gročaj* „krok"), *-ov (ric — ritov* „spodná časť snopa"). Slovotvorné varianty tohto druhu sú známe aj v spisovnom jazyku (Buffa, 1976). Ich ďalší osud naznačujú prípady typu *miska, fľaška, kňiška, pirko,* ktoré v uvedenom nárečí úplne prevládajú, lebo vytlačili svoje „základové" podoby *(misa, fľaša, kniha, pero).*

2.2. V dlholúckom nárečí sú ďalej veľmi časté také dvojice slovotvorných synoným, ktoré sa pri spoločnom slovotvornom základe rozlišujú afixmi. Také sú napr. paralelné mužské deminutívne podoby so sufixom *-ek* aj *-ík,* napr. *pecek — pecik* (od *pec* m.), *kvitek — kvicik* (od *kvit* „potvrdenka"), *koscilek — kosceľik* (od *koscil* „kostol"), *kutek — kucik, vuzek — vužik* a pod. Ide o podoby so synonymnými sufixmi, pričom v uvedenom nárečí je produktívnejší sufix *-ek* (pred ktorým nenastáva spoluhlásková alternácia, porov. napr. *kvitek — kvicik, vuzek — vužik* a pod.).

Aj pri iných podobných dvojiciach jeden zo sufixov je výraznejší, typickejší pre názvy príslušného slovotvorného typu. Takými sú napr. sufixy *-ota (cichosc — cichota, drimaňe — drimota), -osť (horučava — horučosc, choroba — chorosc), -oš (vozgrivec — vozgroš, paradňik — paraďoš), -uch (šviňar — švintuch, pastir — pastuch), -ko (murcek — murcko* „umazanec", *ujek — ujko* a pod.). Takéto slovotvorné synonymá sú známe aj pri slovách cudzieho pôvodu, napr. *komedijant — komedijaš* (asi z rozličných prameňov), *kancelarija — kancelarňa, pačka — pakľik* (domáca akomodácia), *mišoglovec — mišoglufka* (polonizmus) a pod.

Pri niektorých názvoch uvedeného typu ide aj o rozdiely v slovotvorných základoch, napr. *baršanka* (od *baršan*) — *baršanufka* (od *baršanova chustka*), *pačka* (od *pak*) — *pakľik* (od *pakeľ*), *paradňik* (od *paradni parobek*) — *paraďoš* (od *parada*), *vozgroš* (od *vozger*) — *vozgrivec* (od *vozgrivi chlopec*), *huvak* (det. „havo"; od *huv*) — *hufčak* (od *hufčec*) a pod.

2.3. Pri adjektívach sú častejšie slovotvorné synonymá s rozličnými predponami, napr. *steľepani — zateľepani* (zašpinený), *poprični — sprični* (hašterivý), *nabožni — pobožni* a pod. Pri sufixálnych synonymách ide častejšie o dvojice s jednoduchým a rozšíreným sufixom, napr. *ľetni — ľetušni, chirni — chirečni, guzati — guzovati* (hrčavý), *dzecki — dzeciňski* alebo so synonymnými sufixmi typu *-učki -utki*, napr. *maľučki — maľutki, hoľučki — hoľutki, ceňučki — ceňutki* a pod. Úplne odlišné sufixy sú pri adjektívnych slovotvorných synonymách zriedkavé, napr. *dzivi — dziki, prechladnuti — prechladzeni* a pod.

2.4. Pri slovesách je častá slovotvorná synonymia foriem na *-ovať* s inými podobami — najmä na *-ať*, napr. *vivaľovac — vivaľac* (napr. oči), *vikrašovac še — vikrašac še* (presviedčať o svojej nevine), *otchiľovac — otchiľac, oddaľovac — oddaľac, lajdakovac — lajdačic* a pod. Podobná situácia je aj pri viacerých slovesách na *-ať*, napr. *schvatac — schvacic* (chvatnúť), *laskotac — laskocic* (štekliť), *stinkac — stinčec* (stonať), *povedac — povedzec, vicac — vitnuc* a pod. Aj pri slovesách sú časté slovotvorné synonymá s rozličnými predponami, najmä s predponou *o-*, napr. *ocukrovac — pocukrovac, ochabic — zochabic, oľeznuc — viľeznuc* (vyblednúť), *opominac — napominac, ozvac še — obezvac še* a pod. Iné predpony sú v synonymných dvojiciach zriedkavejšie, napr. *po-: počekac — začekac, porvac — dorvac*, ojedinele aj iné predpony: *dopijac — spijac* (otravovať), *nakazovac — prikazovac, uvažovac — rozvažovac* a pod.

2.5. Zriedkavejšie sa vyskytujú slovotvorné varianty pri príslovkách a zámenách, a to tak sufixálne, napr. *pevno — pevne* (zaiste), *jakoši — jakoška, tu — tutak, tam — tamak, zaraz — zaražička* a pod., ako aj prefixálne, najmä s prefixom *do-*, napr. *dočista — načisto, doista — naisce, dotadzi — potadzi, doraz — zaraz, naco — poco* a pod.

2.6. Už aj z tejto stručnej charakteristiky vidieť, že ani v nárečiach, tak ako v každom živom jazyku, nie sú slovotvorné synonymá nijakou zvláštnosťou (ako by sa azda mohlo usudzovať napr. z toho, že nárečia sú štýlovo chudobnejšie ako spisovný jazyk).

3. Údaje z ASJ III nám umožňujú charakterizovať slovotvorné varianty najmä z jazykovozemepisného hľadiska, teda podľa ich zemepisného rozloženia. Pritom si všímame aj to, ktoré z nich sa vyskytujú — aspoň podľa údajov ASJ III — aj ako synonymá a v akom sú vzájomnom vzťahu. Podľa toho rozoznávame niekoľko skupín slovotvorných variantov.

3.1. Do prvej skupiny zahrnujeme také slovotvorné varianty, ktoré sa na väčších zemepisných oblastiach vyskytujú sporadicky, čiže nevytvárajú kompaktné oblasti. Nečudo, že takéto varianty v mnohých bodoch vystupujú aj ako synonymá. Tak napr. pri dvojici slov *jedlo — jedenie* (ASJ III, mapa č. 30) v zápsl. nárečiach prevažuje *jedlo,* vo výchsl. *jedenie,* kým v strsl. nárečiach je výskyt oboch týchto foriem asi vyvážený, preto tam máme striedavo zaznamenané obidve podoby a veľmi často aj ako synonymné (ako synonymá sú uvedené podoby zaznačené aj v zápsl. a výchsl. nárečiach, ale oveľa zriedkavejšie). Podobný prípad celoslovenského „premiešania" je aj pri dvojici *Slovenka — Slováčka* (ASJ III, mapa č. 118): v zápsl. nárečiach prevažuje podoba *Slovenka,* vo výchsl. nárečiach *Slovačka,* kým v strsl. nárečiach sa vyskytujú obidve podoby dosť vyvážene, a tu je aj najviac údajov na ich synonymitu.

Analogický prípad je dvojica *dojnica — dojka* (ASJ III, mapa č. 49): vo výchsl. nárečiach prevažuje podoba *dojka,* kým v strsl. a zápsl. nárečiach ich výskyt je pomerne rovnomerne premiešaný a tam je aj najviac údajov na ich synonymitu. Podobná situácia je aj pri dvojici *húština — húšťava* (ASJ III, mapa č. 107), v zápsl. a výchsl. nárečiach zriedkavejšie aj *húšť,* v zápsl. a strsl. ojedinele aj *húštie,* ďalej pri dvojici *horúčosť — horúčava* (ASJ III, mapa č. 225) a pod.

Variantnosť i synonymnosť takýchto dvojíc je vlastne celoslovenská, a tak nečudo, že názvy tohto druhu sú známe aj v spisovnom jazyku ako synonymá, hoci niektoré z nich majú typickú nárečovú slovotvornú štruktúru (napr. verbálne substantívum *jedenie* ako pomenovanie konkrétneho predmetu) alebo sú utvorené sufixom, ktorý je v dnešnom spisovnom jazyku už neproduktívny (taký je napr. sufix *-ava* v slovách ako *húšťava, horúčava* — posledné sa v Slovníku slovenského jazyka I hodnotí ako expresívne). Situácia na mapách pri uvedených dvojiciach svojou početnosťou výskytu celkove vyznieva v prospech slov *jedlo, dojnica, húština* a *horúčava;* dá sa predpokladať, že početnosť ich výskytu pravdepodobne bude — spravidla cez prechodnú synonymitu — aj naďalej vzrastať. Zdá sa, že tieto slová v budúcnosti zvíťazia nad svojimi synonymami aj v spisovnom ja-

zyku (teda nad podobami *jedenie, dojka, húšťava, horúčosť*), ktoré sa ako prevažujúce vyskytujú iba vo výchsl. nárečiach.

Na ilustráciu takéhoto postupného „víťazstva" jedného nárečového slovotvorného synonyma nad druhým v rámci strsl. nárečí možno uviesť dvojicu *slnko — slnce* (ASJ III, mapa č. 246); dnešný roztratený (no pomerne neveľký) výskyt podoby *slnce* v strsl. nárečiach hovorí, že pravdepodobne tam bola táto podoba pôvodne oveľa viac rozšírená ako dnes. Dnes ju máme zachytenú iba v 47 bodoch, z toho však v 18 bodoch už len ako synonymnú s podobou *slnko*, ktorá prevažuje na celom Slovensku a je bežná aj v spisovnom jazyku (podoba *slnce* sa tu pokladá za básnickú).

V tejto prvej skupine vstupujú teda do synonymického vzťahu také slovotvorné varianty, ktoré sa vyskytujú na väčšej oblasti roztratene, premiešane, obyčajne dosť vyrovnane, príp. len s miernou prevahou jedného variantu. Takýto premiešaný, teda na pohľad „pestrý" výskyt istých variantov vzbudzuje podozrenie, že tieto varianty sú, alebo s veľkou pravdepodobnosťou v nedávnej minulosti ešte boli všeobecne známe, používali sa teda vo všetkých lokalitách celej uvedenej oblasti. Takto nám napr. pre celú strsl. oblasť prichodí za všeobecne známe pokladať obidve podoby: *jedlo* i *jedenie, Slovenka* i *Slováčka*. Podobne pre strsl. a zápsl. nárečia sa zdajú všeobecne známe dvojice *dojnica — dojka, húština — húšťava* a *horúčosť — horúčava*. Je teda dosť pochopiteľné, že takéto varianty veľmi často (t. j. v mnohých lokalitách) vytvárajú synonymické dvojice. Už sme spomenuli, že z takýchto dvojíc ako víťazné vzídu pravdepodobne tie podoby, ktoré v uvedenej oblasti prevažujú a ktoré sú bežnejšie aj v spisovnom jazyku.

3.2. Druhú skupinu tvoria prípady, keď dva (alebo aj viaceré) nárečové slovotvorné varianty utvárajú na našom území uzavreté areály; v takomto prípade sa uvedené varianty často vyskytujú ako synonymné na styku, teda pri hraniciach takýchto areálov. Tak napr. v zápsl. nárečiach, ďalej v Turci, Tekove, Honte a v Novohrade (ASJ III, mapa č. 35) prevláda podoba *pálené*, inde na Slovensku je *pálenka* a na rozhraní týchto podôb sa ako synonymné vyskytujú (sporadicky) obidve tieto formy. Podobne napr. vo výchsl. nárečiach úplne prevažuje podoba *Čechyňa* (ASJ III, mapa č. 119), na ostatnom území Slovenska je podoba *Češka* a v Gemeri, teda na rozhraní týchto areálov, sú časté prípady ich synonymity. (Pozoruhodné sú miestami v strsl. nárečiach synonymá s kontaminovanou podobou *Češkyňa*, resp. *Českyňa.)* Ďalej napr. vo výchsl. nárečiach prevažuje slovo *chorosť* a popri ňom je častá aj podoba *chorota* (ASJ III, mapa č. 227), na ostatnom území Slovenska je iba *choroba;* na styku týchto areálov, teda v záp. Spiši a vo vých. Gemeri sú veľmi časté údaje na synonymitu *choroba chorosť*. Ďalej napr. v zápsl. a výchsl. nárečiach je iba podoba *lávka*

(ASJ III, mapa č. 240), v strsl. nárečiach je *lavica* a na hraniciach týchto podôb sa stretávame s údajmi o ich synonymite. Podobne v zápsl. nárečiach prevažuje podoba *čapica,* na ostatnom území Slovenska je *čiapka* (ASJ III, mapa č. 280); na rozhraní týchto oblastí (a miestami aj v juhostrsl. nárečiach) sa tieto podoby vyskytujú ako synonymá. Tak je to aj v prípade areálov názov *gombička* (severostrsl. a výchsl.) a *gombík* (juhostrsl. a zápsl.; ASJ III, mapa č. 282); aj na rozhraní týchto areálov sa často vyskytujú uvedené podoby ako synonymá.

Je príznačné, že pri uvedených variantoch sa ako expanzívnejšie prejavujú výrazy vyskytujúce sa na väčšom areáli, a to o to viac, že sú známe aj v spisovnom jazyku; také sú z našich príkladov slová *pálenka, Češka, choroba, lavica, čiapka, gombík.* Tieto podoby sa ako synonymá „tlačia" do menších areálov svojich variantov, t. j. k podobám *pálené, Čechyňa, chorosť, lávka, čapica, gombička.* Nečudo, že niektoré z nich *(Čechyňa, chorosť,* známe iba vo výchsl. nárečiach) do spisovného jazyka neprenikli, alebo sa v ňom — aj napriek svojmu strsl. pôvodu — pokladajú za hovorové (také je slovo *pálené*).

Uvedené príklady dobre ilustrujú v našich nárečiach stály pohyb: na hraniciach areálov dvoch foriem jedna z nich je spravidla agresívna, šíri sa na úkor druhej formy, čo sa prechodne deje cez synonymiu, ako to dokazujú aj naše príklady. Takto sa postupne menia hranice areálov, ba dochádza aj k postupnej likvidácii niektorých areálov (taký je napr. spomínaný prípad variantov *slnko — slnce).* Ukazuje sa teda, že ani opora v areálovom rozšírení nezachráni istý nárečový variant, ak má konkurenciu vo variante rozšírenom na väčšom území a známom aj v spisovnom jazyku. Takýto variant sa skôr-neskôr stane prevažujúcim, pravda, cez prechodnú synonymitu s ustupujúcim variantom.

3.3. V tretej skupine ako pomerne časté sú také prípady nárečovej slovotvornej variantnosti, keď v areáli, v ktorom prevažuje istá podoba, sa vyskytuje nie na okraji tohto areálu, ale v jeho vnútri, a to roztratene v jednotlivých bodoch, v daktorých aj ako synonymná podoba, ktorá sa v inej časti Slovenska vyskytuje v rámci iného areálu ako jediná alebo ako prevažujúca. Tak napr. v strsl. a zápsl. nárečiach úplne prevláda podoba *mlatec* (ASJ III, mapa č. 1) a len roztratene a v niektorých bodoch sa aj ako synonymná vyskytuje podoba *mlatiač,* ktorá prevažuje vo výchsl. nárečiach. Ďalej napr. v zápsl. nárečiach prevažuje podoba *vandrák* (ASJ III, mapa č. 9), na ostatnom Slovensku je *vandrovník,* iba miestami je aj *vandrák,* často ako synonymum k podobe *vandrovník.* Vo výchsl. nárečiach prevažuje podoba *tichota* (ASJ III, mapa č. 224), na ostatnom Slovensku je podoba *tichosť* a len ojedinele je aj tam výraz *tichota,* miestami ako synonymum k podobe *tichosť.* Vo výchsl. nárečiach je slovo *celosť*

(ASJ III, mapa č. 231), na ostatnom Slovensku prevažuje slovo *celok* a len miestami je tam výraz *celosť*, dakedy ako synonymum k podobe *celok*.

Takto roztratené synonymá majú pomerne slabú oporu vo vlastnom areálovom rozšírení, lebo je to spravidla menšia a vzdialenejšia oblasť, pričom je to často oblasť výchsl. nárečí (také sú zo spomínaných príkladov slová *mlatiač, tichota, celosť*). Z týchto dôvodov možno usudzovať, že do cudzieho areálu sa takto roztratene dostali neskôr, a to z oblasti, kde sa vyskytujú kompaktne. Do spisovného jazyka z uvedených variantov prenikli iba niektoré: *vandrovník* a *celosť;* slovo *tichota* sa v spisovnom jazyku hodnotí ako expresívne a zriedkavé a podoba *mlatiač* v spisovnom jazyku nie je známa.

3.4. Do štvrtej skupiny sme zaradili také slovotvorné synonymné dvojice, ktoré utvárajú variantné podoby iba sporadicky sa vyskytujúce na istej oblasti (nemajú teda oporu vo vlastnom areáli). Tak napr. v juhostrsl. nárečiach sporadická podoba *babroša* (ASJ III, mapa č. 11) sa miestami vyskytuje ako synonymum k formám *babra* a *babraňa*, ktoré sú na uvedenej oblasti oveľa častejšie. V strsl. a zápsl. nárečiach sa roztratene vyskytuje podoba *jedivo* (ASJ III, mapa č. 30), často ako synonymná k formám *jedlo* a *jedenie*, ktoré tam prevažujú. Sporadicky sa vyskytujúca podoba *slepúch* (ASJ III, mapa č. 45) vstupuje miestami v strsl. a zápsl. nárečiach do synonymného vzťahu s formou *slepáň*, ktorá tam prevláda. V strsl. nárečiach sporadická podoba *zdochľoš* (ASJ III, mapa č. 47) sa miestami vyskytuje ako synonymná s formou *zdochliak*, ktorá tam prevažuje. Taká istá situácia je pri sporadickom výraze *všivoš* (ASJ III, mapa č. 64), ktorý sa často používa ako synonymum k prevládajúcej forme *všivák*, a podobne sporadická podoba *brucháň* (ASJ III, mapa č. 66) je miestami synonymná s prevládajúcou podobou *brucháč*. V strsl. nárečiach sporadická forma *Poľkyňa* (ASJ III, mapa č. 120) sa zväčša vyskytuje ako synonymná s prevažujúcou podobou *Poľka*. Podobne aj v strsl. nárečiach sporadická forma *chlápä* (ASJ III, mapa č. 133) sa často vyskytuje ako synonymum častejšej podoby *chlapča*. Strsl. sporadická podoba *pierce* (ASJ III, mapa č. 153) sa často vyskytuje popri prevládajúcej forme *pierko*. Sem patrí aj spomínané strsl. sporadické slovo *slnce*.

Varianty tohto druhu sa zdajú rezíduami, ktoré sa v minulosti pravdepodobne častejšie vyskytovali a ktoré v novších časoch postupne ustupujú formám prevládajúcim v príslušnej oblasti. Ako už aj z našich príkladov vidieť, ustupujú tu podoby utvorené menej produktívnym sufixom: podoby so sufixom *-oš (zdochľoš, všivoš)* ustupujú podobám na *-ák (zdochliak, všivák)*, podoba s *-úch (slepúch)* podobe s *-áň (slepáň)*, podoba s *-yňa (Poľkyňa)* podobe s *-ka (Poľka);* prechýlená podoba *babroša* ustupuje podobám na *-a, -aňa (babra, babraňa);* menej výrazná podoba *chlápä* ustu-

puje výraznejšej forme so sufixom *-ča (chlapča)* a deminutívna podoba s *-ce (slnce, pierce)* ustupuje podobe s typickým sufixom *-ko (slnko, pierko)*. Väčšina uvedených ustupujúcich synonymných foriem do spisovného jazyka neprenikla (sú to formy: *babroša, zdochľoš, všivoš, Poľkyňa)*. Iba podoby *chlápä* a *pierce* sú známe aj v spisovnom jazyku, podobne ako aj forma *slepúch,* ale v inom, samostatnom význame (ako názov druhu plaza).

4. Ako z našich príkladov vidieť, nárečové slovotvorné synonymá sú v slovenských nárečiach dosť častým javom. Usudzujeme tak z toho, že uvedený atlasový materiál sa získal dotazníkovou metódou, ktorá sa zamerala na získanie predovšetkým najčastejšej podoby skúmaného pomenovania, s čím sa spravidla explorátori uspokojili a po existencii prípadných ďalších synonymných názvov už nepátrali. Možno teda predpokladať, že takýchto synonymných dvojíc je v nárečiach oveľa viac, než ako ich máme zachytené v našom atlasovom materiáli. (Je to vhodná téma pre ďalší, monografický výskum nárečí, v ktorom by sa zachytil nielen čo najväčší počet slovotvorných synoným, ale aj ich bližšia charakteristika.)

Pri nárečových slovotvorných synonymách podľa nášho materiálu všeobecne platí, že do uvedených synonymických vzťahov vstupujú iba také podoby, ktoré sú známe aj v iných lokalitách, a to ako jediný reprezentant. Nezaznamenali sme totiž prípad, žeby sa niektorá odvodenina vyskytla iba ako synonymum. Pritom je príznačné, že okrem ojedinelých prípadov jedna zo synonymných foriem má spravidla menšie areálové, resp. menšie početné zastúpenie ako druhý synonymný variant. Z toho azda možno usudzovať, že aj tieto podoby boli v minulosti na príslušnom území rozšírenejšie, ale postupne ustúpili formám prevládajúcim na širšej oblasti. Tým sa ilustruje známa téza o postupnej nivelizácii pôvodnej nárečovej rozdrobenosti smerom k podobám rozšíreným na väčšom území. Okrem toho sa tým potvrdzuje aj ďalšia téza, že takéto, teda ustupujúce jazykové prvky pred svojím zánikom sa spravidla stávajú synonymami prvkov, ktoré ich postupne nahrádzajú. A pretože víťaziace synonymné slovotvorné varianty rozšírené na väčšom území sú väčšinou známe aj v spisovnom jazyku, potvrdzuje sa tým ďalšia téza, že zmeny aj v dnešných nárečiach sú zväčša takého druhu, že zbližujú nárečia so spisovným jazykom. Budúci nárečový výskum, vykonaný po istom časovom odstupe ukáže, či sa naše prognózy splnia a v akom rozsahu.

Literatúra

BUFFA, F.: Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1953. 247 s.

BUFFA, F.: O slovotvorných variantoch v slovenských nárečiach. Slovenská reč, *39,* 1974, s. 75—80.

BUFFA, F.: O slovotvorných variantoch typu *kvet — kvetina* v slovenčine. Slovenská reč, *41,* 1976, s. 340—348.

BUFFA, F.: Atlas slovenského jazyka III. Tvorenie slov. Bratislava, Veda 1978—1981. 424 + 248 s.
BUZÁSSYOVÁ, K.: Konkurencia slovotvorných typov s formantmi *-(iz)ácia, -(ova)nie*. Slovenská reč, 48, 1983, s 268—277.
DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. Zv. 1. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962, s. 152.
FILIPEC, J.: Česká synonyma s hlediska stylistiky a lexikologie. Praha, Nakladatelství ČSAV 1961.
HORECKÝ, J.: Miesto a úloha synoným v terminológii. Slovenské odborné názvoslovie, *2*, 1954, s. 353—357.
MICHALIDESOVÁ, A.: O slovotvornej variantnosti a synonymite. Slovenská reč, *43*, 1978, s. 160—166.
PISÁRČIKOVÁ, M.: Z problémov lexikálnych synoným v slovenčine. Kultúra slova, 7, 1973, s. 225—229, 257—262, 300—304, 325—330.
RIPKA, I. a kol.: Výskum a opis nárečovej lexiky. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1984, s. 271—281.

Peter Ratkoš

POZNÁMKY K NÁRODNOSTNÉMU POVEDOMIU LIPTOVA KONCOM 13. STOROČIA

Časopis pre výskum slovenského jazyka Slovenská reč *(51*, 1986, s. 101—104) priniesol článok historika a archivára F. Uličného O najstaršom výskyte slova *slovenský* z roku 1294. Keďže jazyk má taktiež svoje dejiny, odborné príspevky s jazykovou tematikou sú iste vítané, najmä ak prinášajú naozaj nové poznatky.

Príspevok F. Uličného o adjektíve *slovenský* sa opiera o príležitostný objav pochádzajúci zo stredovekej latinskej listiny z roku 1294, zachovanej v archíve rodiny, ale v nevierohodnom a novovekom odpise. Tento fakt ukazuje, že v 18. stor. niektorý liptovský zeman rodiny Rady pri odpise latinského textu listiny použil pri vysvetlení zle čítaného maďarského slova *nyirfa* aj pekné a správne vysvetlenie *slovensky breza.* Toto vysvetlenie nemožno interpretovať ako stredoveký doklad. Ak by to naozaj bolo jazykové označenie, tak rozhodne by to znelo latinsky *Sclavonice.* I to by bolo cenné, lebo v 13. stor. stretneme vysvetľovacie adverbium *vulgo,* po ktorom by bol stopou slovenský preklad, a to *Sclavonice breza.* Predstava autora by bola cenným svedectvom, ale vzhľadom na nálezové okolnosti nemožno ísť ďalej, ako je latinský výraz *Sclavonice,* ktorý je v latinských písomnostiach taktiež zriedkavý.

Na podporu svojej úvahy si dovolíme uviesť údaj z roku 1274 z Levoče o slovenskom spoločenstve *Goblino quondam comite Sclauorum* (RRSA II, 95, č. 2518), ktorý dokazuje, že v čase formovania nemeckého elementu ešte žili v Levoči Slováci. Iným prípadom je označenie z roku 1279, ktoré odcitujeme v opravenom texte: *quod Nemus et villam Sclauonicam Bobrouch vocatam* dáva kráľ za baňu na zlato osadu pri Liptovskej Ľupči (RRSA II, 250, č. 3069), *quam eisdem Serephel et Bogomerio* (kráľ) ... *locaverat pro quatuor marcis auri, in quo anno persolvendis statuerentur, perpetuo posidendas.* Čitateľa upozorňujeme, že v maďarskom diplomatári je chybne uvedené: a) *iremus* miesto *Nemus* a b) *statueremus* miesto *statuerunt;* to však nemá vplyv na označenie liptovského Bobrovca ako slovenskej dediny. Názov kopca *Háj* v podobe *Nemus* preložili roku 1294 do latinčiny.

Z uvedených príkladov vyplýva, že v okolí nebolo inonárodnostného Bobrovca. Adverbium *Sclavonica* jestvovalo v listinách z rokov 1274—1279, ale už aj skôr. Roku 1217 v hronskobeňadickej listine sa potvrdzujú výsady pre hostí Nemcov, Maďarov a Slovákov *(Sclavi)* a podobne možno uviesť aj doklad z roku 1233 pre Sebechleby, kde sa tiež objavujú vyššie uvedené národnostné označenia v oblasti miest. Pri národnostnom označení spočiatku bežnom v mestách nemožno prekladať slovo *Sclavi* iba ako *Slovania,* lebo tu ide o ekonomicky vyvinutejšie obyvateľstvo slovenskej národnosti (CDSL, I, s. 179, č. 227; s. 304—305, č. 417; s. 307—308, č. 422). Keď tieto výsady čítal uhorský občan po roku 1848, iste bol v pomykove, lebo vtedy nevládnúcim etnikám sa odopieralo právo vlastného verejného prejavu.

Jednako treba k tomu ešte dodať, že v stredovekom Uhorsku vládla šľachta *(Uhri — Hungari),* ale sociálne nie totožná v stredovekom a feudálnom štáte s nižšie postavenými Maďarmi a samozrejme ani s nešľachticmi Slovákmi či Nemcami. V spomenutých listinách šlo o mešťanov (a nie o šľachticov), ktorí po celé obdobie feudalizmu (a napokon i v období uhorského kapitalizmu) neboli so šľachtou (a statkármi) totožní.

Svoju úvahu uzavrieme pripomienkou k príspevku F. Uličného, že by bolo bývalo užitočné tento malý objav miestne, časove i triedne a k tomu aj heuristicky zaradiť, lebo objavený údaj je izolovaný. Odborníci v skúmaní národnostných pomerov v Uhorsku nemajú ani preháňať, ale ani zakrývať fakty, ako je to ešte bežné; v maďarskej praxi prevláda i dnes pomýlená predstava o národe, totožná s francúzskym buržoáznym chápaním, prekonaným Veľkou októbrovou socialistickou revolúciou. Členovia národa nemajú len štátnu príslušnosť, ale aj vlastný jazyk, vlastnú históriu a kultúru.

Poznámka redakcie. Doc. PhDr. Peter Ratkoš, DrSc. (nar. 22. 7. 1921 vo Východnej), po vysokoškolských štúdiách pôsobil na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského, potom bol dlhoročným pracovníkom Historického ústavu SAV a dnešného Ústavu historických vied SAV. Oblasťou jeho vedeckých záujmov boli stredoveké dejiny, predovšetkým dejiny baníctva na Slovensku a veľkomoravská problematika. Je autorom a spoluautorom viacerých knižných prác a početných vedeckých štúdií. Záujem o dejiny nášho národa sa u neho spájal so záujmom o dejiny slovenského jazyka. Svedčí o tom výňatok z jeho štátnej práce (Toponymia Liptova do konca XIII. storočia, Jazykovedný zborník 1946—1947) alebo novšie publikovaný príspevok o staršom slove *občina* (Občina, obec, pospolnosť?, Slovenská reč, 45, 1980). So záujmom o toponomastickú problematiku celkom prirodzene súvisela jeho činnosť v komisii pre ustaľovanie názvov obcí a ich častí na Slovensku. Neobyčajne plodnú a tvorivú životnú púť P. Ratkoša ukončila neúprosná smrť 1. 9. 1987. Slovenská veda stráca v ňom jedného z najpoprednejších medievalistických odborníkov. Česť jeho pamiatke!

Odpoveď F. Uličného

Autor kriticky hodnotí môj príspevok, v ktorom odmieta pôvodnosť zápisu „slowenski breza" v origináli listiny z roku 1294, ktorý sa nezachoval, resp. ho nepoznáme. Príslušnú listinu poznáme len z odpisu z roku 1774, ktorý je podľa P. Ratkoša nevierohodný. P. Ratkoš opísal vlastnú predstavu o vzniku odpisu, ale ničím ju vedecky nezdôvodnil.

Ja som vykonal aj napísal diplomatickú a historickú kritiku listiny z roku 1294, zachovanú v odpise z roku 1777, a nezistil som dôvody proti jej pravosti.

P. Ratkoš zápis „slowenski breza" považuje za výtvor zemana z rodu Rady (prečo?), ktorý údajne „pri odpise latinského textu listiny použil pri vysvetlení zle čítaného maďarského slova *nyirfa* aj pekné a správne vysvetlenie *slovensky breza*". Autor odpisu teda zle čítané maďarské slovo správne slovensky (!) vysvetlil. Predpokladal teda, že čitateľom jeho odpisu bude (budú) Slovák (Slováci). Prečo však potom celý text listiny neposlovenčil. Našťastie tak neurobil, iba verne odpísal text listiny aj s chybami v slove *nyirfa*.

Jedinečnosť listiny z roku 1294 je však práve v tom, že v latinskom texte sa prvý raz vyskytuje zápis o jazykovej príslušnosti slovenského názvu stromu *breza* (čo nie je podstatné) nie latinským *Sclavonice*, ale slovenským slovom, teda „slowenski".

František Kočiš

SYNONYMIA A SYNONYMÁ Z LEXIKOLOGICKÉHO A LEXIKOGRAFICKÉHO ASPEKTU

1. V súčasných lexikologických prácach sa synonymia vymedzuje ako výrazná črta prirodzeného jazyka s organizujúcou a systémotvornou funkciou v slovnej zásobe a v štylistike (porov. Filipec — Čermák, 1985, s. 132—133). Synonymia vzniká medzi jazykovými jednotkami, ktoré patria do toho istého jazykového útvaru, sú zvukovo odlíšené a majú totožný alebo blízky význam. Synonymia sa teda utvára na pozadí dvoch alebo viacerých jazykových jednotiek diferencovaných buď lexikálne, buď slovotvorne, alebo aj syntakticky (konštrukčne) a napokon aj štylisticky. I napriek tomu, že o synonymii a synonymách existuje veľké množstvo odbornej li-

teratúry, nieto zhody napr. v tom, či synonymá sú slová, ktoré majú totožný alebo len približne rovnaký význam. V uvedenej práci J. Filipca a F. Čermáka (s. 133) sa hovorí, že ak sa slovná zásoba a každá lexikálna jednotka posudzuje z hĺbkového, mnohoaspektového zreteľa, ťažko možno tvrdiť, že existujú dve jazykové (najčastejšie lexikálne) jednotky, ktoré by boli významovo a štylisticky úplne rovnaké. Pripúšťa sa však zhoda dvoch jazykových jednotiek v tom istom čase (v synchrónii) a aspoň z dvoch stránok: distribučne a významovo. Ináč povedané — synonymá existujú vtedy, keď v istej situácii a v istom kontexte majú rovnaký zmysel.

V knihe Česká lexikologie J. Filipca a F. Čermáka, ktorá je novším zhrnutím poznatkov o slovnej zásobe češtiny, podáva sa aj typológia synoným (porov. s. 133—136), a to nielen z vecnej, ale aj z terminologickej stránky. Nehovorí sa o absolútnych synonymách, ale o paradigmatickom synonymickom vzťahu medzi slovami, ktoré vykazujú zhodu v základnej pojmovej zložke, zhodu nocionálnej intenzie, ktorá je podopretá aj rovnakým výkladom synonymných výrazov (napr. *pomer — vzťah — relácia, byť — existovať, dolný — spodný).* Nocionálna intenzia je súhrn relevantných nocionálnych sém. Popri základnej zhodnej významovej zložke je podľa spomínaných autorov vo významovej báze synoným aj tzv. sekundárna pojmová zložka, ktorá nevybočuje z rámca základnej významovej bázy, ale má istú diferenčnú silu. Pomocou tejto sekundárnej pojmovej zložky sa vyjadrujú rozličné významové odtienky medzi synonymami. Synonymá s rozličnými významovými odtienkami sa podľa názoru autorov niekedy označujú ako ideografické synonymá (inokedy aj ako pojmové synonymá — porov. Pisárčiková, 1973, s. 260) alebo termínom kvázisynonymá (porov. Apresian, 1974). Sú to tzv. čiastočné synonymá, ktorých významové polia sa úplne nekryjú (napr. *utekať — bežať, statočný — odvážny).* Významová diferenciácia medzi synonymami sa môže zakladať na pragmatickej alebo konotačnej zložke, keď sa synonymá odlišujú istými štylistickými príznakmi (napr. *dom* — hovor. *domec* — expr. *chalupa, rodinné hniezdo, kaštieľ, palác* — pejor. *búda, barabizňa*), ďalej na vzťahu špecifikácie, keď jedno synonymum je významovo všeobecné alebo všeobecnejšie a druhé špecifickejšie (napr. *modrý — nezábudkový, nebový*), na rozličnom stupni významového odtienku (ide o tzv. intenzifikačné synonymá, napr. *strach — hrôza — úžas; utekať — upaľovať — hnať sa — letieť; pekný — nádherný — úchvatný — fantastický — božský; vetrisko — víchor*).

Osobitne sa v Českej lexikologii spomínajú tzv. denotačné synonymá alebo pseudosynonymá (s. 134), ktoré sa konštituujú na generickom vzťahu (rod — druh), napr. *zviera — zajac, tvor — človek — robotník.* Tieto vý-

razy sa nepokladajú za synonymá, lebo nemajú spoločné základné pojmové sémy.

Súhrnne možno konštatovať, že v Českej lexikologii sa rozlišujú úplné a čiastočné synonymá, za osobitné synonymá sa pokladajú aj tzv. špecifikačné synonymá so vzťahom inklúzie. Pri synonymách sa za dôležitý aspekt pokladá aj ich distribúcia čiže kontextová spájateľnosť, ktorá takmer vždy signalizuje významovú odlišnosť synoným. Podľa distribúcie možno zostaviť distribučné vzorce synoným a tak zisťovať ich zhody a rozdiely (s. 135). Dôležité je tu konštatovanie, že pri rozličnej spájateľnosti nemožno hovoriť o synonymách, a to ani vtedy, keď ich význam je rovnaký. Ďalej sa tu rozlišujú synonymá utvorené z rozličných koreňov slov (*utekať — bežať*) a z toho istého koreňa (ide o slovotvorne motivované synonymá, napr. *mamička — mama — matka — mater, lízať — olizovať, obrúsok — obrúštek* a pod.). Teoretický problém predstavujú najmä slovotvorné synonymá. V Českej lexikologii sa konštatuje, že výklad o synonymách sa bežne zameriava na monosémické synonymá čiže na slová s jedným významom. Existujú však aj polysémické slová, pri ktorých sa tvorí polysynonymia alebo viacnásobná synonymia. Pri každom význame slova sa môžu zoskupovať príslušné synonymá, napr. prídavné meno *slabý* obsahuje tri synonymické rady: 1. (majúci malú fyzickú silu) *nevládny, bezvládny, nemohúci;* 2. (neveľký čo do množstva) *malý, skromný, nepatrný, nevýdatný, nedostačujúci;* 3. (málo energický) *nerozhodný, povoľný, ústupčivý.* Napokon sa uvádzajú kontextové synonymá, napr. *priniesť nákup — list,* a autorské synonymá, ktoré sa bežne nepoužívajú.

2. V slovenskej lexikológii sa otázky lexikálnej synonymie širšie pertraktovali v štúdiách M. Pisárčikovej (1973). Autorka sa v nich ponajprv zaoberala otázkou synoným všeobecne, z hľadiska teórie a praxe, ďalej z hľadiska významovej zhody a odlišnosti, z hľadiska štylistických rozdielov a z hľadiska formy. Osobitne sa venovala problematike synonymického radu. V štúdiách vychádzala z fundamentálnej práce J. Filipca Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie z roku 1961, ako aj z viacerých monografií a štúdií sovietskych lexikológov.

2.1. Z toho, o čom píše M. Pisárčiková vo svojom prvom článku (1973, s. 225—229), vari nič nestratilo na aktuálnosti ani dnes, lebo ani dnes nemôžeme konštatovať, že problémy synonymie v slovnej zásobe máme vyriešené. Otvorená ostáva otázka vymedzenia synonymie a synoným, hoci sa všeobecne prijíma, že synonymá sú slová so zhodným alebo blízkym významom (porov. aj Grodziński, 1985, s. 120—124). Istý rozptyl je aj v synonymickej terminológii, a tak sa dakedy ťažko sledujú jednotlivé výklady o synonymách, najmä takých, ktoré sa označujú za významovo blízke alebo významovo či štylisticky odlišné. Autorka prijíma tézu, že

základom synonymie je totožnosť pojmu, na ktorý sa viažu synonymá či synonymické rady, preto odmieta názor, že výrazy odlíšené na základe vzťahu rod — druh sú synonymá (napr. *zviera — pes — ovčiak, rastlina — kvet — ruža*). Už sme uviedli, že v Českej lexikologii sa o týchto synonymách hovorí ako o pseudosynonymách (ale ukážeme, že aj v slovenskej lingvistike sa tieto výrazy niekedy pokladajú za synonymá). Z rámca synonymie vylučuje M. Pisárčiková aj tzv. súradné slová, o ktorých sa podľa bežného pozorovania tvrdí, že ich spája jeden nadradený pojem (napr. *variť, šiť, prať, upratovať* = pracovať v domácnosti). Názor M. Pisárčikovej je správny: slovesá *variť, šiť, prať, upratovať* nemajú spoločný ani pojmový, ani sémantický základ, a tak nemôžu tvoriť synonymický rad.

M. Pisárčiková rozlišuje tri druhy, resp. skupiny synoným: absolútne synonymá, ideografické synonymá a štylistické synonymá. Absolútne synonymá sa vyznačujú významovou i štylistickou totožnosťou. Tieto synonymá pokladá v jazyku za úzko synchrónny a prechodný jav, lebo skôr či neskôr sa jedno z týchto synoným začne odlišovať významovo i štylisticky (porov. aj Ondruš — Sabol, 1984, s. 239). Vývinová tendencia v jazyku je podľa autorky proti udržiavaniu sa absolútnych synoným v slovnej zásobe. S týmto názorom možno súhlasiť iba čiastočne, lebo v jazyku naozaj reálne existujú významovo i štylisticky rovnocenné synonymá. Príkladov by bolo možné uviesť dosť (porov. napr. dvojice synoným utvorené z domácich slov a prevzatých cudzojazyčných výrazov). Autorka v tejto súvislosti vhodne upozorňuje na to, že slovenský výraz a jeho ekvivalent v češtine netvoria synonymickú dvojicu. Je to dôležitá poznámka z hľadiska teórie spisovného jazyka a jeho kultúry. Synonymá sa totiž utvárajú iba v rámci jedného komunikatívneho útvaru (spisovného jazyka, nárečia, slangu a pod.). Z cudzích prevzatých slov sa do vzťahu synonymie dostávajú zväčša internacionalizmy (napr. *kvalita — akosť, elastický — pružný, forma — tvar*).

Ideografické synonymá charakterizuje M. Pisárčiková ako synonymá, ktoré sa vyznačujú istými rozdielmi v pojmovej zložke. Označuje ich aj ako pojmové synonymá. Majú podľa nej dôležitú úlohu v jazyku, lebo „vyjadrujú rozmanité významové odtienky pojmu a podávajú tak o skutočnosti ucelený obraz" (porov. jej druhú štúdiu, s. 260). Toto vymedzenie je podľa nášho názoru vnútorne rozporné a nie je v zhode so základným chápaním synonymie. Ak za základ vymedzenia synonymie vezmeme to, že dve alebo viaceré slová sa viažu na ten istý pojem, že vyjadrujú ten istý pojem, ideografické synonymá nemožno charakterizovať tak, že sa vyznačujú istými rozdielmi v pojmovej zložke. Pojem je celistvá a konštantná logicko-gnozeologická kategória, ktorá sa cez denotatívny a signifikatívny význam premieta do jazyka. Rozdiely v pojmovej zložke sa mu-

sia prejaviť aj vo významovej rovine a naopak. Základná pojmová zložka by však pri synonymách mala zostať nedotknutá, nezmenená. Ak sa pri synonymách predsa len objavujú významové rozdiely, a tie sú reálne, nemožno ich vysvetľovať rozdielmi v základnej pojmovej zložke. Preto sa napr. v Českej lexikologii pri základnej pojmovej zložke pripúšťa existencia tzv. sekundárnej pojmovej zložky, sekundárnej sémy , ktorá je nositeľkou významových odlišností, významových odtienkov. Takéto vysvetlenie možnosti významových rozdielov pri zachovaní spoločnej pojmovej bázy nie je úplné a neprijíma sa všeobecne. Napríklad G. V. Kolšanskij tvrdí, že „pri výklade významu synoným sa prejavujú nie rozličné významy toho istého pojmu, ale rozličné pojmy vyjadrené ako poznané a v slovách zafixované príznaky toho istého predmetu alebo javu skutočnosti" (porov. Filozofické otázky jazykovedy, 1979, s. 48). Tento jeho názor sa pokladá za príliš logizujúci, ale zreteľne ukazuje, že základom každej významovej zložky je v podstate pojem, ktorý je odrazom vonkajšej skutočnosti v myslení a potom v jazyku. Pri určovaní významu či významov slova sa musí vždy vychádzať z pojmu ako odrazu vonkajšej skutočnosti. To je však iba jedna stránka poznávacej a významotvornej činnosti. Pri určovaní významu treba na druhej strane počítať aj s účasťou samého jazykového systému, so systémovosťou jazyka a zákonitosťami jazykovej komunikácie (spájateľnosť slov, významový posun pri prenesenom, aktuálnom a štylistickom použití slova a pod.). Ak prijmeme ten výklad významu slova, že „význam slova je vzťah slova k pojmu prostredníctvom rozličných foriem konkrétnych prejavov tohto vzťahu" (porov. Filozofické otázky jazykovedy, 1979, s. 47), musíme prijať aj to, že na utváranie významu či významových odtienkov vplývajú aj tie „rozličné formy konkrétnych prejavov tohto vzťahu", teda aj tie zákonitosti jazykovej komunikácie, o ktorých už bola vyššie reč. Je len samozrejmé, že synonymá ako slová, ktoré majú odlišnú zvukovú podobu, môžu sa viazať na jeden pojem, ale ich významy sa môžu odlišovať, rozchádzať práve na základe ich „rôznozvučnosti". Túto ich významovú odlišnosť nemožno preto označovať za významové odtienky pojmu, ani za odlišnosť v rovine denotátu, ale za významové odtieky v signifikatívnej rovine čiže už vnútri jazykového systému. Signifikatívna rovina je totiž priesečníkom týchto významových odtienkov (porov. Filozofické otázky jazykovedy, 1979, s. 54). Na inom mieste tohto zborníka (s. 71) sa hovorí, že „hlavný dôvod tvorenia synoným vyplýva zo schopnosti ľudského myslenia odhaľovať v tom istom predmete alebo jave nové stránky a príznaky, v dôsledku čoho môže určitý predmet alebo jav dostávať druhotné pomenovania na základe nových asociácií s podobnými príznakmi iného predmetu alebo javu". Aj tento výklad potvrdzuje, že synonymá majú spoločnú pojmovú bázu a že ich významové odtien-

ky vznikajú a pretrvávajú v rámci jazyka z komunikačných potrieb, napr. na vyjadrenie osobitostí priebehu deja alebo rozličných štylistických príznakov substantíva a pod.

Tento náš exkurz do oblasti vzťahov medzi významom a pojmom z hľadiska synonymie v slovnej zásobe zhŕňame v tom zmysle, že hovoriť o významových odtienkoch pojmu pri (ideografických) synonymách možno iba s istou výhradou, lebo vzťah medzi pojmom a významom (významami) je oveľa zložitejší.

2.2. Vo svojom druhom článku o lexikálnych synonymách M. Pisárčiková (1973, s. 260) konštatuje, že významové rozdiely medzi synonymami sa môžu prejavovať aj v citovom príznaku. Tie, ktoré majú citový príznak, označuje za expresívne synonymá. Aj pri tomto konštatovaní pokladáme za potrebné sa pristaviť a urobiť istú korekciu tohto tvrdenia predovšetkým preto, lebo sa tu stotožňuje emocionálnosť s expresívnosťou, a potom aj preto, že sa expresívnosť pokladá za významotvorný faktor.

J. Mistrík (1985, s. 80—81) hodnotí emocionálnosť ako užší pojem, než je expresívnosť: všetko, čo je emocionálne, je súčasne aj expresívne, ale nie všetko expresívne je aj emocionálne. To značí, že expresívnosť a emocionálnosť ako príznaky slova nemožno stotožňovať. Expresívnosť ako nenocionálny významový prvok sa derivuje z osobného postoja hovoriaceho ku komunikovanému obsahu slova. Podľa J. Mistríka (1965) sa expresívnosť viaže na nocionálny význam slova ako istý postojový príznak s rozličnou intenzitou. Mistríkov názor na expresívnosť a emocionálnosť spolu s názorom J. Zimu (1961) súhlasne hodnotí M. Grepl (1966). J. Filipec (1961, s. 11) naproti tomu chápe expresívnosť ako súhrn všetkých neintelektuálnych, nenocionálnych komunikatívnych jazykových prostriedkov, ktoré stoja v protiklade k významovo nocionálnym, neutrálnym jazykovým prostriedkom. Expresívnym výrazom pripisuje teda J. Filipec osobitnú (špecifickú) významovú kvalitu, ktorá sa odlišuje od pojmovej významovej zložky.

V lingvistickom hodnotení expresívnosti aj v rámci synonymie by bolo možné prikloniť sa k výkladu J. Mistríka, J. Zimu i M. Grepla, to by značilo nepripisovať expresívnosti samostatný významový status a expresívnosť pokladať iba za štylistický príznak, ktorý existuje na báze základného (nocionálneho, pojmového) významu slova, a to bez rozdielu, či ide o expresívnosť ako inherentnú alebo adherentnú vlastnosť slova, a ktorý vyjadruje osobný postoj hovoriaceho k obsahu komunikovaného slova. Expresívnosť by teda bolo možné pokladať za jeden zo základných štylistických príznakov výrazu, ktorý má rozličné modálne odtienky: J. Filipec (1961, s. 155—156) hovorí o odtienkoch s kladnou a zápornou expresivitou (rovnako aj Ondrus — Horecký — Furdík, 1980), keď na jednej stra-

ne rozoznáva expresíva v užšom zmysle, zdrobneniny, eufemizmy a žartovné pomenovacie jednotky, na druhej strane ironické, hanlivé, hrubé a vulgárne výrazy čiže nadávky; J. Mistrík (1985, s. 81) člení expresíva na eufemizmy, dysfemizmy, vulgarizmy, deminutíva, hypokoristiká a augmentatíva. Expresívnosť má teda rozličné sémantické podoby, ktoré sa viažu na nocionálny význam a môžu tento význam v signifikatívnej rovine istým spôsobom modifikovať.

Chápanie expresív u J. Mistríka a J. Filipca sa teda v značnej miere odlišuje. Expresívnosť u J. Mistríka je síce štylistickým príznakom, ale tým, že J. Mistrík vidí v ňom aj prejav, postoj hovoriaceho ku komunikovanému obsahu slova, presahuje rámec štylistického príznaku a do značnej miery zasahuje významovú stránku slova. J. Filipec povyšuje expresívny príznak na význam a stavia ho proti nocionálnemu významu slova. Preto sme náš príklon k hodnoteniu expresív podľa J. Mistríka istým spôsobom podmienili, a to podľa toho, ako sa toto protichodné chápanie expresívnosti prejaví pri analýze expresívnych synoným v protiklade k ich neutrálnym členom pri konkrétnych synonymických dvojiciach, resp. v synonymických radoch.

M. Pisárčiková (1973, s. 261) uvádza, že „citový príznak často modifikuje významové zložky", a to tak, že vyjadrujú väčšiu či menšiu mieru expresívnosti nielen vo vzťahu k neutrálnym synonymám, ale aj medzi sebou. M. Pisárčiková stavia napr. neutrálne sloveso *robiť* oproti slovesám *drieť, hrdlačiť,* ktoré charakterizuje väčšia miera expresivity. Tu sa podľa nej expresívny príznak spája s významovým odtienkom väčšej intenzity, námahy. Nazdávame sa, že tento výklad možno prijať, ale treba ho spresniť vo formulácii, a to v tom zmysle, že miera expresívnosti modifikuje význam jednotlivých slovies. Formulácia M. Pisárčikovej je podľa nášho názoru jasnejšia vtedy, keď hovorí o význame menšej či väčšej intenzity deja (*ísť — vliecť sa* = menšia intenzita deja, *robiť — drieť* = väčšia intenzita deja). Možno však túto priamu úmeru medzi expresívnosťou a významom aplikovať pri všetkých expresívach? Sme presvedčení, že nie. Už napr. pri synonymických dvojiciach *umrieť — usnúť, vracať — grcať, špiniť sa — fafrať sa, hnať — duriť, hubiť — kántriť* a pod. miera expresivity nemodifikuje význam expresívneho slovesa v zmysle väčšej intenzity, expresívny príznak tu viac mieri na spôsob vyjadrenia než na intenzitu deja. Rovnako je to aj pri substantívnych dvojiciach *mama — mamička, zaucho — oflinok, hrča — gundža* a pod. Ukazuje sa, že vzťah expresívnosti a nocionálneho významu je prinajmenšom dvojstranný a že tento vzťah bude treba ešte podrobnejšie skúmať (porov. aj Ivanová-Šalingová, 1970). Je však možné, že veľká miera expresívnosti spôsobuje, že slovesá *drieť, hrdlačiť, lopotiť sa, mordovať sa* nadobúdajú iný, nový nocionálny význam

(= veľmi veľa robiť) a tým sa od neutrálneho slovesa *robiť* odtŕhajú aj významovo. V tomto zmysle by potom sloveso *robiť* a slovesá *drieť, hrdlačiť* už neboli synonymá.

Expresívne synonymá sa zaraďujú medzi ostatné štylistické synonymá i napriek tomu, že iba expresívne synonymá (pravda, nie všetky) sú schopné modifikovať význam z hľadiska väčšej či menšej intenzity príznaku. Ostatné štylistické synonymá (napr. knižné, hovorové, zastarané a pod.) k základnému (nocionálnemu) významu predstavovanému neutrálnym členom synonymického radu, resp. dominantou neprinášajú nič iné iba štylistický príznak hovorovosti, knižnosti, básnickosti, zastaranosti, historickosti atď., a to bez toho, aby zasahovali do príslušného významu synonymického radu. Z hľadiska takéhoto posudzovania či hodnotenia expresívnych synoným treba dať za pravdu J. Filipcovi, ktorý o expresívnosti hovorí, že primárne je významovým, druhotne štýlovým činiteľom. Tento názor by však bolo treba dotiahnuť do dôsledkov v tom zmysle, že by sa presnejšie určilo, ktoré expresíva sú synonymné s neutrálnym výrazom a ktoré nie sú a aké kritériá na toto rozlíšenie by bolo treba použiť. Istý postup v tomto smere naznačuje E. Grodziński (1985, s. 180—189), keď analyzuje synonymiu zdrobnených a augmentatívnych výrazov. Do istej miery potvrdzuje našu mienku vyslovenú vyššie, že ak miera expresívnosti prechádza do významu, expresívum prestáva byť synonymom alebo sa stáva polysynonymné.

Ukazuje sa teda, že expresívnym výrazom treba ešte z hľadiska synonymie venovať primeranú pozornosť najmä pri riešení ich významového a štylistického statusu a adekvátne vyriešiť ich postavenie v celkovej slovnej zásobe.

3. Pokus M. Pisárčikovej o ucelený výklad synoným na slovenskom materiáli nenašiel v našej lingvistickej literatúre taký ohlas, aký by si bol zaslúžil. Tak napr. vo vysokoškolskej učebnici Úvod do štúdia jazykov od Š. Ondruša a J. Sabola (2. vyd. 1984) sa pomerne zoširoka vysvetľuje vznik synoným (významové zbližovanie dvoch i viacerých slov, prijatie nárečového alebo slangového výrazu do spisovného jazyka, kalkovanie, prevzatie cudzieho slova), hovorí sa o využití synoným v jednotlivých štýloch spisovného jazyka, je tu osobitná poznámka, ktorá pri výbere synoným varuje pred tzv. stredoslovenským purizmom, podľa ktorého sa v oblasti tvorby synoným potláčajú synonymné slová západoslovenského a východoslovenského pôvodu, ale veľmi málo sa hovorí o podstate synoným z významovej stránky. Lexikálna synonymia sa vymedzuje v tom zmysle, že „viacej výrazových jednotiek (slovných designátorov) má rovnaký, resp. približne rovnaký význam, t. j. zodpovedá jednému, tomu istému alebo veľmi blízkemu denotátu" (s. 236). Napriek tomuto vymedzeniu synoným

sa v učebnici veľmi jednoznačne konštatuje, že „dvoch (viacerých) slov s absolútne rovnakým významom v jazyku niet, lebo synonymné slová sa môžu odlišovať v obsahu a rozsahu denotátu a jeho designátu, v odlišnej konotácii, v štýlovej zaradenosti, v historickej adekvátnosti a pod." (s. 239). Usudzujeme, že tento názor vychádza viac zo skúmania vývinových tendencií v slovenčine, z diachrónneho aspektu na jazyk než zo súčasného, synchrónneho stavu v slovnej zásobe slovenčiny. Príklady, ktoré sa v učebnici uvádzajú, však zreteľne svedčia, že aj v slovenčine existujú synonymá s totožným významom (napr. *snaha — úsilie, okno — oblok, jazykoveda — lingvistika, chladný — studený, vravieť — hovoriť* a iné), a tak konštatovanie o neexistencii absolútnych synoným treba brať s istou rezervou a z hľadiska doterajších i súčasných výsledkov výskumu synonymie a synoným v lingvistike vôbec treba tento názor posudzovať ako neúplný a do značnej miery subjektívny.

4. Rovnako treba hodnotiť aj výklad o synonymách v Štylistike J. Mistríka (1985, s. 114—120). Na základe vecného významu vyčleňuje J. Mistrík synonymá vo vzťahu čiastočnej zhody (napr. *zmätok — neistota, maliar — remeselník, chlapec — žiak*), vo vzťahu subordinácie (napr. *kvetina — nezábudka, zviera — zajac*) a vo vzťahu intenzity (napr. *práca — námaha, biť — tĺcť, pekný — krásny*). Na základe štylistických príznakov možno podľa J. Mistríka vyčleniť „toľko druhov synoným, na koľko štylisticky príznakových tried sa člení slovná zásoba jazyka" (s. 116). J. Mistrík vyčleňuje synonymá s historickými príznakmi, s príznakom knižnosti, expresívnosti, nespisovnosti, poetickosti. V porovnaní s vyčleňovaním štylistických synoným napr. u M. Pisárčikovej je tu značný rozptyl, no najmä neúplnosť štylistického členenia synoným. J. Mistrík ďalej vymedzuje synonymické dvojice aj na základe zložitosti výrazu. Do tejto skupiny zaraďuje pomerne rôznorodé typy synoným (napr. plné znenie vlastného mena a jeho skratka: *Univerzita Komenského — UK*, titul a jeho skratka: *inžinier — Ing.*, jednoduchý a analytický tvar slovesa: *ľúbiť — mať rád*, sloveso a jeho frazeologická parafráza: *mlčať — držať jazyk za zubami*). V Štylistike J. Mistríka sa rovnako ako v učebnici Úvod do štúdia jazykov nevymedzujú (a teda neuznávajú) synonymá s rovnakým alebo totožným významom, teda absolútne synonymá. Takým synonymám pripisuje J. Mistrík vzťah čiastočnej zhody.

Nazdávame sa, že Mistríkovo členenie synoným na základe vecného významu na tri skupiny podľa príslušného vzťahu medzi synonymickými dvojicami nie je sémanticky dostačujúco odôvodnené a vnútorne vyvážené. Všetky tri skupiny synoným možno vlastne označiť za synonymá s čiastočnou významovou zhodou (teda aj synonymá so vzťahom subordinácie a intenzity). Prvá a druhá skupina synoným je vlastne totožná, lebo všetky

uvedené dvojice možno uviesť do vzťahu rod — druh (napr. *maliar — remeselník, chlapec — žiak, bežať — pretekať, kvetina — nezábudka* atď.). M. Pisárčiková i J. Filipec slová s týmto vzťahom nepokladajú za synonymá, lebo nemajú ani spoločný pojem, ani spoločný význam. J. Filipec hovorí o nich ako o denotačných synonymách, resp. o pseudosynonymách, lebo nie sú v podstate synonymami („synonyma musí mít společné všechny základní pojmové sémy", porov. Česká lexikologie, 1985, s. 134), hoci na druhej strane pripúšťa, že v istom kontexte sa takéto synonymá môžu vzťahovať na ten istý denotát (na tú istú vec, osobu). V tomto zmysle správne poznamenáva M. Pisárčiková, že „základom synonymie je totožnosť pojmu, a nie totožnosť javu, veci, ktoré slová označujú" (1973, s. 257). Viaceré z dvojíc, ktoré J. Mistrík uvádza ako príklady na synonymá vo vzťahu čiastočnej zhody, viac pripomínajú vzťah príčiny a účinku či dôsledku (porov. *zmätok — neistota, oslavovať — nepracovať, chorý — nepracujúci*). Už sme povedali, že synonymá so vzťahom intenzity (3. skupina u J. Mistríka) sú v podstate čiastočné synonymá, lebo sa odlišujú stupňom istého príznaku. J. Filipec v Českej lexikologii (porov. s. 134) ich označuje za synonymá pojmovo alebo konotačne intenzifikačné, M. Pisárčiková (1973, s. 301—302) ich zväčša zaraďuje medzi expresívne synonymá.

J. Mistrík a rovnako ani Š. Ondruš ako spoluautor Úvodu do štúdia jazykov nerešpektujú prijímanú a vari všeobecne prijatú tézu, že synonymá sa môžu utvárať iba v rámci toho istého jazykového útvaru, a tak sa v ich príkladoch na dvojice synoným často uvádzajú ako synonymá napr. spisovné i nespisovné (nárečové, slangové), resp. cudzojazyčné slová a výrazy, napr. *nonsens — nezmysel — hlúposť — blbosť — volovina, chémia — lučba, nariekať — lkať, futbal — fotík, zemiaky — bandurky, zlodej — čór, zarobiť — vyčinánic, čučoriedky — borovnice, jaternica — hurka, kolíska — belčov* (tú istú chybu čiastočne robí aj M. Pisárčiková, keď medzi štylistické synonymá zaraďuje aj slangové výrazy, napr. *anatómia — anatka, asistent — asák*, pravda, s poznámkou, že tieto výrazy nepatria do synonymickej problematiky).

5. Relatívne prehľadný, ale naozaj iba učebnicový výklad o synonymách sa podáva aj vo vysokoškolskej učebnici Súčasný spisovný jazyk. Lexikológia (Ondrus — Horecký — Furdík, 1980, s. 168—173). Pre tento výklad je príznačné úsilie podať objektivizujúci pohľad na problematiku synoným, a tak sa v ňom autor celkom logicky odvoláva na mienky jazykovedcov. Vo výklade sa zdôrazňuje, že slová sa chápu ako synonymá len v istých významoch (napr. výrazy *mesiac* a *luna* sú synonymami iba vtedy, keď označujú družicu Zeme). S odvolaním sa na niektorých jazykovedcov sa tu uvádza, že „za synonymá sa nepokladajú také lexikálne jednotky s tým istým významom, ktoré sú z rozdielnych jazykových útva-

rov národného jazyka, napr. *sukňa — kitľa*" (s. 170), ďalej sa tu za synonymá nepokladajú ani varianty slov, a to zvukové a morfologické, napr. *hrôza — hrúza, náručie — náruč, kúpalište — kúpalisko, húžvať — húžviť.* Pri vymedzení synoným sa v učebnici veľký dôraz kladie na spájateľnosť synonymných slov: napr. slová zo synonymického radu *smelý, odvážny, neohrozený, nebojazlivý, udatný* sa nespájajú so všetkými členmi synonymického radu *názor, náhľad, predstava, úsudok, stanovisko, postoj, zmýšľanie, mienka, presvedčenie.*

V Lexikológii sa uvádzajú dva základné typy synoným: sémantické (napr. *ísť — kráčať*) a štylistické (napr. *väznica — temnica — árešt — basa*). Okrem týchto typov synoným sa vyčleňujú aj tzv. dubletné synonymické dvojice, ktoré sa označujú za absolútne synonymá (s. 172), resp. lexikálne dublety. Sú to synonymické dvojice zhodné významovo i štylisticky.

6. Súhrnné kritické zhodnotenie výkladov o synonymii a synonymách vo vysokoškolských učebniciach slovenských jazykovedcov v 3.—5. časti štúdie má za cieľ poukázať na nie veľmi únosný stav v slovenskej lexikologickej a lexikologicko-štylistickej teórii. Toto zhodnotenie sme urobili na pozadí teoretického výkladu synonymie a synoným J. Filipca obsiahnutého v jeho práci z r. 1961, na základe fundovaného výkladu, ktorý sa v zhustenej podobe podáva v knihe Česká lexikologie, ako aj so zreteľom na výklad M. Pisárčikovej v citovaných štúdiách. Neúnosný je tento stav tak z hľadiska ďalšieho základného výskumu synoným v slovnej zásobe spisovnej slovenčiny, ako aj z hľadiska výchovy nových učiteľov slovenčiny a nových adeptov jazykovedy. Vo výskume jazyka je síce možný každý experiment, treba tolerovať a brať na vedomie každý fundovaný názor, ale vyučovacia prax by sa mala usilovať o jednotný výklad jazykových javov (pravda, aj s poukazom na možný rozptyl názorov v základnom výskume jazyka).

Potreba ďalších štúdií o synonymách z lexikologického a lexikografického aspektu sa v slovenskej jazykovede prejavuje o to naliehavejšie, že v štátnom pláne základného výskumu Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV na 8. päťročnicu je aj vypracovanie synonymického slovníka súčasnej spisovnej slovenčiny. Pracovný kolektív má zatiaľ k dispozícii skromné výsledky domáceho výskumu, ale o to bohatšie pramene poučenia mu ponúkajú už existujúce synonymické slovníky ruštiny, bulharčiny, nemčiny, francúzštiny, maďarčiny, do istej miery aj poľštiny, ktoré sú vypracované na vyzretej lexikologickej teórii a ktoré nám sprostredkúvajú aj výsledky svetovej lingvistiky z oblasti lexikológie a lexikografie. Na základe štúdia týchto materiálov bola už vypracovaná základná koncepcia Synonymického slovníka slovenčiny, prešla aj oponentúrou a bude

aj zverejnená. V ďalšom teoretickom výskume synoným bude potrebné sa zamerať na základné členenie synoným, na vzťah nocionálnych synoným a synoným s expresívnym príznakom, ako aj na otázku zaradenia expresív medzi štylistické synonymá. Na isté možnosti riešenia naznačených otázok a problémov sme sa usilovali poukázať aj v tejto štúdii.

Literatúra

APRESIAN, J. D.: Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskije sredstva jazyka. Moskva, Nauka, 1974, s. 235 n.

FILIPEC, J.: Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha, Nakladatelství ČSAV 1961. 386 s.

FILIPEC, J. — ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha, Academia 1985. 284 s.

Filozofické otázky jazykovedy. Prel. J. Doruľa. Bratislava, Veda 1979. 184 s.

GREPL, M.: Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi. Brno, Universita J. E. Purkyně 1967, s. 9—16.

GRODZIŃSKI, E.: Językoznawcy i logicy o sinonimach i sinonimii. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łodź, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1985. 260 s.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M.: Expresívny príznak. Jazykovedný časopis, *21*, 1970, s. 154—171.

MISTRÍK, J.: Expresívnosť syntaktických konštrukcií v kontexte. In: Jazykovedné štúdie. 8. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 85.

MISTRIK, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985. 584 s.

ONDRUS, P. — HORECKÝ, J. — FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 168—173.

ONDRUŠ, Š. — SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 344 s.

PISÁRČIKOVÁ, M.: Z problémov lexikálnych synoným v slovenčine. I. Synonymá v teórii a praxi. Kultúra slova, 7, 1973, s. 225—229; II. Synonymá z hľadiska významovej zhody a významových rozdielov, tamže, s. 257—262; III. Synonymá z hľadiska štylistických rozdielov, tamže, s. 300—304; IV. Synonymá z hľadiska formy, tamže, s. 325—330.

ZIMA, J.: Expresivita slova v současné češtině. Praha, Nakladatelství ČSAV 1961. 140 s.

XIV. medzinárodný lingvistický kongres

V dňoch 10.—15. augusta 1987 sa konal v hlavnom meste Nemeckej demokratickej republiky Berlíne XIV. medzinárodný lingvistický kongres. Konal sa pod patronátom Stáleho medzinárodného lingvistického výboru (známeho pod značkou CIPL) a jeho zorganizovaním bol poverený Národný výbor lingvistov NDR. Predsedom kongresu bol prof. W. Bahner, riaditeľ Centrálneho jazykovedného ústavu AV NDR, generálnymi sekretármi prof. J. Schildt a prof. D. Viehweger, vedúci pracovníci Centrálneho jazykovedného ústavu AV NDR. Všeobecná téma XIV. medzinárodného lingvistického kongresu (*Jednota a diferencovať v súčasnej jazykovede. Disciplinárne a interdisciplinárne prístupy a výsledky*) bola zvolená dosť široko, takže sa mohla napĺňať veľmi rozmanitými témami z dnes už veľmi široko rozvetvenej jazykovednej problematiky, ako aj hraničných oblastí jazykovedy a príbuzných vied, ako je psychológia, sociológia, filozofia, logika a iné. Na kongrese sa zúčastnilo okolo 1800 jazykovedcov zo 60 krajín celého sveta.

Z organizačnej stránky bola vedecká tematika rozčlenená do troch oblastí: 1. plenárne zasadnutia, 2. stretnutia v sekciách a 3. diskusie za okrúhlym stolom. Z hľadiska vedeckých cieľov kongresu boli najdôležitejšie plenárne zasadnutia: v ich tematike sa zvýraznila interdisciplinárna zložka jazykovedného výskumu. Jedno z plenárnych zasadnutí sa venovalo vzťahu sémantiky a kognitívnej psychológie (jeho ústrednou témou bolo skúmanie významovej štruktúry ako reprezentácie poznania), ďalšie sa sústredilo na sociolingvistickú problematiku utvárania a platnosti jazykových noriem. Témou ďalších dvoch plenárnych zasadnutí bola typologická problematika v jazykovede a textová lingvistika. Tieto štyri tematické okruhy boli vhodne zarámcované historickou problematikou: úvodné zasadnutie vzdalo hold pozoruhodnej postave dejín jazykovedy W. von Humboldtovi, a to vo vzťahu k súčasnej jazykovede, témou posledného zasadnutia bol výklad jazykových zmien. Referenti na plenárnych zasadnutiach zastupovali súčasné lingvistické školy z celého sveta. Československo bolo zastúpené doc. F. Daneš om z Prahy, a to v okruhu textovej lingvistiky. V diskusii vystúpili viacerí československí účastníci, medzi nimi aj doc. V. Blanár z Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, ktorý poukázal na ohlas Humboldtových myšlienok v slavistike a osobitne u kodifikátora spisovnej slovenčiny Ľudovíta Štúra v jeho diele Nauka reči slovenskej. Tematika plenárnych zasadnutí potvrdila ústup generatívnej a transformačnej gramatiky zo svetovej jazykovednej scény a to, že dôstojné miesto v jazykovednom bádaní stále zaujíma historická jazykoveda.

Hierarchicky na 2. mieste vo vedeckom programe kongresu stáli zasadnutia v sekciách. Usporiadatelia vybrali dovedna 19 oblastí, ktoré zahŕňali takmer celú širokú výskumnú škálu súčasnej jazykovedy od tradičných tém, ako sú fonetika, fonológia, morfológia, syntax, až po najsúčasnejšie, ako je napr. neuro-

lingvistika, vzťah jazykového plánovania a jazykovej politiky, počítačová jazykoveda, vzťah jazyka a poetiky, teória prekladu. Najviac referátov prihlásili účastníci kongresu do sekcií venovaných vzťahu syntaxe a sémantiky, lexikálnej sémantike, jazykovým zmenám a vzťahu textu a prehovoru. Na zasadnutiach sekcií sa najviac uplatnili aj účastníci kongresu z Československa a osobitne zo Slovenska. Slovenskí účastníci predniesli štyri referáty v sekcii venovanej lexikálnej sémantike (P. Ďurčo, J. Horecký, J. Kačala, E. Sekaninová) a po jednom referáte v sekciách venovaných tvoreniu slov (K. Buzássyová), jazykovým zmenám (V. Blanár) a sociálnej a územnej variácii jazyka (I. Ripka). Všetky referáty slovenských účastníkov (všetko pracovníkov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV) sa u prítomných stretli s primeraným ohlasom. Okrem toho uvedení slovenskí účastníci predniesli viaceré diskusné príspevky a traja z nich — V. Blanár, J. Horecký a J. Kačala — plnili aj organizačné úlohy: viedli zasadnutia sekcií, v ktorých prednášali. Účasť slovenských jazykovedcov na vedeckej i organizačnej zložke kongresu možno označiť za reprezentačnú, hoci — to treba povedať — mohla byť ešte reprezentačnejšia, keby boli predniesli referáty všetci prihlásení účastníci zo Slovenska; na berlínskom jazykovednom kongrese napr. nepredniesol referát ani jeden účastník z rezortu Ministerstva školstva SSR.

Diskusie za okrúhlym stolom, ktorých organizátori pripravili takisto deväťnásť, sa koncipovali tematicky predovšetkým po užšej záujmovej linke niektorých popredných jazykovedcov, ktorí si prizvali za referentov alebo diskutérov viacerých ďalších jazykovedcov s tou istou alebo podobnou pracovnou orientáciou. Uvedieme niektoré témy diskusií za okrúhlym stolom: štruktúra slovnej, resp. slovníkovej informácie, valenčná teória, problematika písanej reči, automatický preklad, interlingvistika/plánové jazyky, metódy analýzy rozhovoru, psycholingvistika. Táto forma vhodne dopĺňala celkové zacielenie kongresu a vedeckú aktivitu jeho účastníkov, hoci treba priznať, že viaceré diskusie za okrúhlym stolom neboli v skutočnosti diskusiami a najmä nie za okrúhlym stolom. Za účastníkov diskusie boli pozvaní aj viacerí československí jazykovedci.

Organizátorom XIV. lingvistického kongresu sa podarilo včas vydať cenný kongresový materiál písomne. Máme tu na mysli predovšetkým kompletné texty prednášok vybratých na plenárne zasadnutia a zhrnutia prednášok pripravených na stretnutia v sekciách. Súborné vydanie kongresových materiálov, ktoré má zahŕňať texty prednášok prednesených na plenárnych zasadnutiach a na zasadnutiach sekcií, ako aj zhrnutia besied za okrúhlym stolom a diskusií na plenárnych zasadnutiach, pripravujú organizátori v niekoľkých zväzkoch.

Veľmi vhodným príspevkom slovenskej strany na počesť vrcholnej vedeckej akcie jazykovedcov z celého sveta, ktorá sa organizuje každých päť rokov, bola príprava osobitného čísla časopisu Slovenská reč venovaného XIV. medzinárodnému lingvistickému kongresu v Berlíne. Číslo obsahuje rozšírené verzie kongresových referátov J. Kačalu, J. Horeckého, K. Buzássyovej, J. Dolníka, J. Bosáka a V. Blanára v slovenčine spolu so zhrnutiami v nemčine, ďalej úvodné slovo hlavného redaktora Slovenskej reči F. Kočiša a prehľadný príspevok J. Horeckého, ktorý doteraz zastupoval Československo v Stálom medzinárodnom lingvistickom výbore, o poslaní medzinárodných lingvistických kongresov a o náplni berlínskeho kongresu. Toto osobitné číslo Slovenskej reči sa počas konania kongresu dostalo do rúk nielen záujemcom z celého sveta, lež aj naj-

vyšším funkcionárom kongresu. Treba, žiaľ, povedať, že so včasným pripravením osobitného čísla venovaného XIV. lingvistickému kongresu v Berlíne, ako aj s dobrým dojmom, ktorý toto číslo u účastníkov kongresu vyvolalo, nepríjemne kontrastuje neúčasť popredných slovenských vydavateľstiev vydávajúcich jazykovednú literatúru na výstavke jazykovednej literatúry usporiadanej počas kongresu. Premárnila sa tak dobrá príležitosť propagovať výsledky slovenskej marxistickej jazykovedy na reprezentačnom medzinárodnom fóre.

V súvise so zastúpením slovenskej jazykovedy na berlínskom kongrese žiada sa ešte pripomenúť, že okrem oficiálnej päťčlennej delegácie sa na podujatiach kongresu zúčastňovali ďalší jazykovedci, predovšetkým pracovníci akademického ústavu, a to zásluhou turistického zájazdu, zorganizovaného závodným výborom ROH pri Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV. Účastníci zájazdu boli aj niektorí referenti, takže aj z tohto hľadiska možno povedať, že zájazd prispel k dôstojnej reprezentácii slovenskej lingvistiky na medzinárodnom fóre vrcholného významu. Okrem skúsených vedeckých pracovníkov sa na zájazde zúčastnili mnohí mladí pracovníci, ktorí sa mali možnosť nielen oboznámiť s najnovšími výsledkami svetovej jazykovedy, lež aj presvedčiť sa opätovne o význame, ktorý pre vedeckého pracovníka má solídne poznanie svetových jazykov. Ukázalo sa, že rozhodujúca je predovšetkým znalosť angličtiny. Tento poznatok je dôležitý aj pre školiteľov mladých vedeckých pracovníkov a pre školiace pracoviská v jazykovedných disciplínach v SSR, lebo iba zvýšeným dôrazom na potrebu aktívne ovládať svetové jazyky (možno povedať: aspoň dva) pripravia tieto pracoviská mladých vedeckých pracovníkov tak, aby boli na medzinárodnej pôde platnými vedeckými partnermi zahraničným účastníkom.

XIV. medzinárodný lingvistický kongres v Berlíne sa nevyznačoval revolučnými alebo azda prelomovými myšlienkami vo svetovom lingvistickom bádaní. (Napokon revolúcie vo vede sa málokedy odohrávajú na svetových kongresoch.) Po vpáde generatívnej a transformačnej gramatiky do svetovej lingvistiky a jej čiastočnom ústupe zo svetovej jazykovednej scény je teraz v popredí pozornosti svetovej jazykovedy popri klasických otázkach predovšetkým vzťah sémantiky a syntaxe, problematika textu, jazykovej zmeny a typologické otázky, no za dôležité treba pokladať najmä hľadanie spoločnej reči s príbuznými vednými disciplínami, konkrétne so psychológiou a sociológiou. Tým jazykoveda ukazuje, že si je vedomá súčasných smerovaní vo vedeckom poznávaní vôbec a že sa nielen vedome hlási k interdisciplinárnemu dialógu, lež aj sama ho praktickými činmi iniciuje. Svetová lingvistika ukázala na kongrese súčasný stav poznania širokej a mnohostrannej problematiky jazyka, ako aj metódy, ktorými sa jej zmocňuje.

Na záver sa žiada spomenúť, že XIV. svetový lingvistický kongres v Berlíne bol dobre pripravený z vedeckej, organizačnej i spoločenskej stránky. Umožnil plodnú výmenu vedeckých poznatkov medzi lingvistami celého sveta, sprostredkoval mnohé priame stretnutia medzi jazykovedcami a nadviazanie nových vedeckých aj osobných kontaktov medzi jednotlivcami, ale aj medzi inštitúciami. Svetovému stretnutiu jazykovedcov venovali všestrannú pozornosť aj vedúce politické a štátne orgány NDR. Svedčí o tom nielen účasť Wernera K r o l i k o w s k é h o, prvého podpredsedu Rady ministrov NDR a člena Politického byra Ústredného výboru Jednotnej socialistickej strany Nemecka, na otváracom ceremoniáli kongresu, ale aj to, že sa plenárne zasadnutia a spoločenské podujatia v rámci kongresu konali v Paláci republiky. Spoločenský a kultúrny

program pripravený organizátormi vhodne dopĺňal celkovú dobrú atmosféru vrcholného fóra jazykovedcov sveta.

Slovenskej lingvistike sa na berlínskom kongrese ponúkla mimoriadna príležitosť predstaviť vlastné vedecké výsledky na najvyššom medzinárodnom fóre. Možno povedať, že túto príležitosť vhodne využila. Ani na jednom z doterajších svetových lingvistických kongresov nebola účasť slovenskej jazykovedy taká výrazná vo vedeckej i organizačnej zložke, ale ani v počte účastníkov, ako to bolo na XIV. medzinárodnom lingvistickom kongrese v Berlíne.

J. Kačala

2. československá onomastická konferencia

V dňoch 6.—8. mája 1987 sa v Domove vedeckých pracovníkov SAV v Smoleniciach konala druhá československá onomastická konferencia o aktuálnych úlohách onomastiky z hľadiska jazykovej politiky a jazykovej kultúry. Usporiadateľmi boli Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Slovenská onomastická komisia, Ústav pro jazyk český ČSAV a Onomastická komise ČSAV. Konferencia, na ktorej bolo 75 účastníkov, z toho 55 z ČSSR (34 zo SSR a 21 z ČSR) a 20 zo zahraničia (13 z PĽR, 5 z NDR a 2 z BĽR), nadviazala na užitočné vedecké výsledky 1. československej onomastickej konferencie a konferencie o jazykovej politike a jazykovej kultúre. Mala interdisciplinárny charakter — okrem jazykovedcov sa tu zišli predstavitelia viacerých vedných odborov: 19 odborníkov z rezortu geodézie a kartografie a 11 historikov a encyklopedikov.

M. Majtán predniesol v pléne referát o jazykovopolitických aspektoch vlastných mien. Skonštatoval, že dynamiku vlastných mien v rozhodujúcej miere ovplyvňuje národnostná politika, ale aj svetonázorová prestavba a celkové politicko-spoločenské pomery. V SSR sa geografické názvoslovie štandardizuje podľa vypracovaných pravidiel, základným znakom je spoločenská vhodnosť a primeranosť názvov. M. Knappová v referáte *Osobné mená a jazyková politika v socialistickej spoločnosti* pripomenula, že pri realizácii jazykovej politiky v oblasti fungovania osobných mien v socialistickej spoločnosti sa využívajú legislatívne, inštitucionálne a normatívne prostriedky. Dôležitú úlohu zohráva aj jazykovovýchovná a vedeckopopularizačná zložka, ktoré poukazujú na prednosti jazykovej politiky v tejto oblasti. K. Rymut referoval o ustaľovaní geografických názvov v PĽR. Rozobral zásady kodifikácie a kritériá štandardizovania geografických názvov, kontinuitu historických a súčasných názvov a ich variantnosť. W. Lubaś sa zameral na štandardizovanie exoným v poľštine. Pri kodifikácii treba uprednostňovať internacionalizmy, lebo vžité domáce názvy narúšajú komunikatívnosť mimo domáceho územia. Upozornil, že rozdiel medzi písanou a hovorenou poľštinou je taký veľký, že kodifikované podoby nemajú komunikatívnu platnosť: aby bola prijatá kodifikácia exoným, treba brať do úvahy aj tradičné názvy vychádzajúce z hovorenej poľštiny. J. Rieger v referáte o vzťahu praxe, jazykovej politiky a tradície rozobral postavenie tradície v rozvoji pomenovacieho systému a výsledky jej nerešpektovania. Na základe slovanských pomenúvacích typov stanovil základnú úlohu

jazykovej politiky, ktorá spočíva v popularizácii onomastických výskumov v praxi.

V druhý deň rokovania predniesol V. Blanár referát o problematike obsahového modelu v onomastike. Uplatnenie nových semaziologických postupov pri analýze obsahovej stránky onymického znaku má kategoriálny ráz a dosah pre systematiku klasifikácií a rekonštrukciu. Ide o dynamickú procesuálnu koncepciu, na základe ktorej možno vydeliť stabilné a premenlivé prvky v onymii. R. Šrámek rozobral otázky onymických funkcií a funkčnej onomastiky, charakterizoval jej základné termíny (funkcia, funkčnosť, príznak, forma) a princípy, ako aj funkčne správny termín mikrotoponymum. J. Mistrík referoval o vlastnom mene ako deiktiku v dialogickej komunikácii. Poukázal na komplementárnosť jazykových jednotiek a štylistické faktory, ktoré konštituujú text, a na úzku súvislosť medzi rečovou situáciou a štylizáciou pomenúvania osôb. K. Habovštiaková si všimla fungovanie vlastných mien v ústnej komunikácii, a to v spisovnej, úradnej a neúradnej podobe. V neúradnej podobe fungujú predovšetkým hypokoristiká, skráteniny, eliptické univerbizované podoby vlastných mien, resp. supletívne tvary alebo staršie názvy. E. Eichler charakterizoval vzťah onomastiky a jazykovej kultúry v NDR. Základ jazykovej kultúry v NDR bol položený až po r. 1945, preto súčasná onomastika stojí pred úlohami vytvoriť gramatiku vlastných mien, skúmať postavenie vlastných mien v lexikálnej sústave jazyka a v komunikácii a pomáhať pri jazykovej výchove na všetkých stupňoch vzdelávania. J. Kačala vo svojom referáte riešil v súčastnosti veľmi aktuálnu otázku kodifikácie výslovnosti cudzích, najmä slovanských mien. Cudzie vlastné mená sa prispôsobujú systému preberajúceho jazyka, pri adaptácii a kodifikácii sa uplatňuje niekoľko kritérií, napr. nahrádzanie cudzích hlások domácimi, prispôsobovanie cudzieho vlastného mena zákonitostiam preberajúceho jazyka a hlásková adaptácia vlastného mena. Upozornil, že zatiaľ chýba kodifikačná príručka so zásadami adaptácie vlastných mien z rozličných jazykov.

Cieľom spoločného referátu M. Kornaszewského a L. Lechovej *Vlastné mená a poľská ortografická norma* bolo objasnenie zásad písania veľkých písmen vo vlastných menách. Autori konštatovali, že v súčasnosti treba detailnejšie rozpracovať rámcové pravidlá písania veľkých písmen v geografických názvoch. B. Kreja si všimol pramene a typy morfologických kolísaní v poľských miestnych názvoch. Životnosť tradičných archaických variantov pri skloňovaní závisí od okruhu používateľov názvov; pri menej rozšírených názvoch sú kolísania. D. Michajlovová referovala o výskume etymologických, historických a historicko-jazykových predpokladov vzniku ojkoným. Veľký metodologický význam má zisťovanie pôvodných pomenovaní lokalít osídlených v minulosti a určenie obdobia, z ktorého pochádzajú. E. Pokorná rozobrala skloňovanie viacslovných zemepisných názvov v rozličných jazykových príručkách, monografiách a učebniciach. Poukázala na odlišnosti vyplývajúce zo súčasnej kodifikácie: v budúcnosti bude potrebné vyriešiť sporné otázky, pripraviť nové príručky o vlastných menách a pri kodifikácii obsiahnuť ich spoločné znaky.

Problematika prednesená v pléne sa ďalej rozpracúvala na rokovaní v sekciách.

V toponomastickej sekcii odznelo 20 príspevkov. I. Lutterer hovoril o vzťahu úzu a kodifikačnej praxe v geografickom názvosloví. Ďalej sa hovorilo

o týchto témach: o súčasnom trende internacionalizácie pri štandardizovaní geografických názvov a o jeho spoločenskom prínose (I. Čáslavka), o zásadách štandardizovania slovenskej hydronymie (O. Macko), o kartografických aspektoch toponomastiky (D. Hrnčiar), o činnosti okresných názvoslovných zborov a o súčasnom vývojovom štádiu pozemkových máp (L. Sylvester), o slovenských geografických exonymách a o súčasných dynamických tendenciách ich vývinu (M. Hajčíková), o úlohách názvoslovnej komisie pri SÚGK (Z. Kolárikova), o problémoch pri štandardizovaní chotárnych názvov (S. Utěšený), o názvoch Kremnických a Štiavnických vrchov (R. Žilová), o vývine anojkonymie v novoosídlených oblastiach (J. Pleskalová), o štandardizovaní toponým v oblasti česko-nemeckého jazykového kontaktu po r. 1945 (J. Matúšová). R. Mrózek hovoril o úradných a neúradných podobách toponým v konkrétnych komunikačných situáciách na poľsko-česko-slovenskom jazykovom pomedzí. Ďalšie referáty boli zamerané na používanie úradných i neúradných podôb geografických názvov v komunikačnej praxi (K. Hegerová), na ustaľovanie toponým Štetína (A. Belchnerovská), na rozbor toponým, ktoré vznikli deriváciou z oným (L. Olivová), na využitie apelatívnych sufixov pri derivácii toponým (L. Hanzalová), na sémantické typy apelatív v chotárnom a uličnom názvosloví (D. Temlíková), na identifikačný a komunikačný zreteľ uličného názvoslovia (M. Nováková), na pomenovanie autobusových a trolejbusových zastávok v Hradci Králové (B. Dejmek) a na pravopisnú problematiku názvov ulíc (D. Kremzerová).

V antroponomastickej sekcii odznelo 19 príspevkov. Hovorilo sa o problémoch regulácie pri výbere rodných mien a ich zápise do matriky (M. Považaj), o skracovaní dlhých samohlások v niektorých priezviskách a rodných menách (M. Pisárčiková), o súčasných tendenciách pri dávaní rodných mien v PĽR (D. Kopertovská), o procesoch konzervácie a obnovy bulharských rodných mien na pozadí českých vývinových tendencií (L. Kroužilová), o termíne priezvisko v poľštine (J. Bubak), o pravopisnej problematike priezvisk (M. Blicha, N. Bayerová), o morfologicko-lexikálnej problematike tvorenia etnoným v češtine a ruštine (M. Opělová), o vlastných menách v literatúre (E. Krošláková, E. Borková, K. Mžyková). Historickej problematike niektorých priezvisk venovali príspevky J. Doruľa, R. Marsina, J. Novák, B. Belák, P. Žigo, E. Krasnovská a Š. Valentovič.

Posledný poldeň rokovania v pléne bol venovaný problematike chrématoným ako osobitnej oblasti vlastných mien, o ktorej sa v minulosti hovorilo iba príležitostne. L. Dvonč vymedzil okruh chrématoným, všimol si ich jazykovú stavbu a využívanie deproprializácie v praxi. J. Horecký rozobral štruktúru názvov inštitúcií a ich kategoriálne vymedzenie v rámci marxistickej dialektiky. Názov inštitúcie je vymedzený funkciou, obsahom a formou, je výrazom procesu proprializácie a vzniká konštituovaním, individualizovaním a používaním v oficiálnej a neoficiálnej komunikácii. Ďalšie príspevky boli zamerané na názvy JRD v Severočeskom kraji (L. Kuba), na sémantiku a štruktúru názvov reštauračných zariadení v Gdanskom kraji (E. Breza), na názvy vlakov (J. Jacko), na niektoré okolnosti tvorby a používania pragmatoným (E. Pícha), na reklamnú a diferenciačnú funkciu názov výrobkov (K. Guttschmidt) a na problematiku diplomových prác z oblasti chrématonymie (J. Kolařík).

V priebehu trojdňového rokovania odzneli súčasne zamerané a prognostické príspevky, v ktorých sa riešili najmä otázky toponymie, antroponymie a chrématonymie z kodifikačného, normatívneho a systémového hľadiska. Skúmala sa situácia nielen v ČSSR, ale aj v NDR, PĽR a BĽR, dostatočná pozornosť sa venovala problematike teoretickej povahy. Výsledky rokovania zhrnul R. Šrámek. Skonštatoval, že konferencia svoj cieľ preveriť teoretické princípy onomastiky a naznačiť cesty spojenia vedeckých výsledkov so spoločenskou praxou splnila. Metodologicky dôležitý bol aj záver, že pojmy jazyková kultúra a jazyková politika treba doplniť o onomastický aspekt.

Materiály z konferencie vyjdú v osobitnom zborníku.

K. Hegerová

Vedecká konferencia o diele Hugolína Gavloviča

Konferencia o diele predosvietenského spisovateľa a básnika H. Gavloviča sa konala v Považskej Bystrici pri 200. výročí smrti tohto spisovateľa (3.—4. júna 1987). Organizátormi konferencie boli Literárnovedný ústav SAV v Bratislave, Matica slovenská v Martine a Okresný národný výbor v Považskej Bystrici.

Konferenciu otvoril riaditeľ Literárnovedného ústavu SAV prof. V. Brožík, DrSc., ktorý v úvodnom slove načrtol problematiku rokovania a zdôraznil význam hlbšieho poznania diela tohto slovenského autora 18. stor. a jeho dôležitosť pre kontinuitný vývin slovenskej literatúry. S osobným zainteresovaním, pokladajúc konferenciu za významnú súčasť kultúrno-politického života okresu, privítal potom účastníkov predseda ONV v Pov. Bystrici Ing. Š. Holák.

O diele H. Gavloviča, ktorého tvorivá činnosť bola naozaj plodná (je autorom 25 spisov teologického, kazateľského a mravoučného obsahu vo veršoch i próze a 5 prekladov z latinčiny), sa hovorilo z viacerých aspektov. Z literárnohistorického hľadiska odznelo niekoľko referátov v 1. deň konferencie. Venovala sa pozornosť predovšetkým zaradeniu H. Gavloviča do našej literatúry (*Vývin literárnohistorických názorov na Gavlovičovu tvorbu* — E. Tkáčiková). Zverejnili sa nové fakty zo života autora (*Kritické zhrnutie a posúdenie základných životopisných a literárnohistorických údajov o H. Gavlovičovi* — G. Gáfriková), posudzovali sa otázky kultúrno-historického pozadia tvorby autora (M. Hamada). Ďalej odzneli tieto referáty: *Rytmické modulácie Gavlovičovho štrnásťslabičníka* (F. Štraus), *Literárne naplnenie zásady poúčať a zabávať v didaktických skladbách H. Gavloviča* (G. Gáfriková), *Disticha Catonis a prvé štyri nóty v Gavlovičovej Valaskej škole* (M. Okál), *Prvá centuria Stobayových sentencií a štyri nóty Valaskej školy* (G. J. Sabo), *K estetike Gavlovičovho veršovania* (J. Minárik).

Pozornosť sa venovala tvorbe autora aj z hľadiska marxistickej filozofie, a to v referátoch *Filozofický kontext Gavlovičovej tvorby* (M. Oravcová) a *Gavlovičov etický systém z hľadiska marxistickej analýzy* (B. Hlavová). Historickú analýzu priniesol referát *Slovenská societa v 18. storočí* (P. Horváth).

O jazykovej stránke diela H. Gavloviča sa hovorilo na druhý deň rokovania. Jazykovedný blok príspevkov otvoril J. Doruľa referátom *Gavlovičov jazyk v dobovom kontexte*. Zameral sa v ňom na hláskoslovné a tvaroslovné javy. Vyšiel z konštatácie, že autor pokračuje v tendencii jazyka predchádzajúceho

obdobia bez typicky českých prvkov, ktoré boli v tom období bežné. Okrem toho venoval pozornosť aj slovenským príponám maskulín, neutier i feminín. Autor sa dotkol aj niektorých terminologických problémov. Výraz *bibličtina* odporúčal používať iba na pomenovanie liturgického jazyka evanjelikov.

J. Skladaná v príspevku *Frazeológia v Gavlovičovej Valaskej škole* zdôraznila, že pri hodnotení jazyka diela H. Gavloviča, teda aj jeho frazeológie treba brať do úvahy nielen jazykové, ale aj spoločenské, politické, kultúrne a sociálne okolnosti. V príspevku porovnala frazémy vo Valaskej škole s frazémami v súčasnom jazyku. Konštatovala, že charakteristickou črtou frazém u autora je ich variabilnosť, čo je typická vlastnosť pre všetky frazémy tohto obdobia. Bol to stav, keď norma ešte nebola ustálená a proces frazeologizácie nebol skončený. Dôležité je Gavlovičovo úsilie priblížiť sa k živému, ľudovému jazyku. H. Gavlovič využil bohaté, často nedocenené možnosti slovenského jazyka. Jeho dielo je zrozumiteľné aj súčasnému čitateľovi a patrí medzi vzácne klenoty našej staršej krásnej literatúry.

Gavlovičov jazyk bol prirodzený a ľudový aj z hľadiska tvorenia slov, a to i v expresívnej oblasti slovnej zásoby, konštatovala E. Krasnovská v príspevku *Slovná zásoba H. Gavloviča z hľadiska tvorenia slov.* V dielach, ktoré autorka porovnávala, je množstvo dokladov z oblasti inherentnej (vlastnej) expresivity vyjadrenej formálne najmä deminutívnymi a augmentatívnymi slovotvornými formantmi. Veľa zaujímavých príkladov našla autorka aj na adherentnú expresivitu, ktorú slovo nadobúda novými aktualizačnými postupmi (významové posuny slova). Autorka poukázala na to, že adherentná expresivita je prejavom majstrovstva spisovateľa.

Problematike cudzích slov a ich preberania venoval príspevok R. Kuchar *(Slová cudzieho pôvodu v Gavlovičovej Valaskej škole).* Autor skúmal prevzaté výrazové prostriedky z chronologického hľadiska (vymedzil niekoľko etáp v preberaní cudzích slov od najstarších čias až po pôsobenie H. Gavloviča) a z tematického hľadiska. Ukázal, že prevzaté lexikálnosémantické prvky sa začlenili, resp. začleňovali do slovenskej slovnej zásoby celkom organicky a boli vhodným obohatením najmä tam, kde nebolo na pomenovanie istej reálie primeraného domáceho ekvivalentu. H. Gavlovič písal jazykom blízkym ľudovým vrstvám (hoci používal prevzatú lexiku; tá bola ľuďom známa, pretože v mnohých prípadoch je ešte aj dnes v nárečiach — *merkovať, varovať, šanovať* a pod.), jazykom, ktorý bol základom Bernolákovej kodifikácie.

Dokreslením doby H. Gavloviča boli príspevky kultúrno-historického charakteru: *Kazateľská tvorba františkánov na Slovensku* (J. Chovan), *Ohlas Gavlovičovho diela v ukrajinskej literatúre* (J. Šelepec), *Kultúrne tradície v Pruskom* (M. Eliáš), *Knižnica františkánskeho kláštora v Pruskom* (J. Valach), *Najstaršie dokumenty o hudobnom živote v Pruskom* (J. Kalinayová), *Reálie zo slovenského salašníctva v diele H. Gavloviča* (M. Petráš) a *Ilustrácie v rukopise Valaskej školy* (M. Minárik).

Organizátori sa postarali aj o návštevu kultúrnych podujatí okresu. V Orlovom sa účastníci konferencie zúčastnili na vernisáži stálej expozície Kultúrne tradície Pruského a Hugolín Gavlovič (scenár pripravil I. Sedlák) a v kultúrnom dome v Považskej Bystrici si večer vypočuli hudobno-slovné pásmo bratislavských umelcov (H. Michalíková, V. Durdík, M. Debnár) z najznámejšieho Gavlovičovho diela Valaská škola mravov stodola.

V záverečnom slove M. Eliáš konštatoval, že konferencia usporiadaná pri

výročí, ktoré zaradilo UNESCO do kultúrnych podujatí roka, sa stala nadnárodnou a splnila svoje poslanie. Posúdil sa charakter diela H. Gavloviča a jeho špecifiká. Bola to prakticky prvá vedecká konferencia o H. Gavlovičovi u nás. Materiály z konferencie vyjdú v osobitnom zborníku.

R. Kuchar

FERENČÍKOVÁ, A.: Časové podraďovacie súvetie v slovenských nárečiach. Bratislava, Veda 1986. 136 s.

Syntaktická nárečová monografia A. Ferenčíkovej *Časové podraďovacie súvetie v slovenských nárečiach* vyšla v edícii Jazykovedné štúdie ako 20. zväzok. Autorka v nej spracúva vyjadrovanie časového významu v podraďovacom súvetí na báze nárečového materiálu z územia celého Slovenska. Prínos tejto práce netreba vidieť iba v tom, že ide o rozsiahlu nárečovú monografiu syntetizujúcej povahy, ktorých je v slovenskej jazykovede v oblasti syntaxe málo, resp. že problematika nárečovej syntaxe nebola dosiaľ v takomto rozsahu spracovaná, ale najmä v tom, že sa v nej na základe nárečového materiálu spracúva jedna zo základných morfologicko-syntaktických kategórií — kategória gramatického času v časových podraďovacích súvetiach. Výsledky, ku ktorým autorka dospela rozsiahlym štúdiom teoretických prameňov i nárečového jazykového materiálu, svedčia o pevných teoretických a metodologických východiskách autorky. Aj nárečový materiál sám ako výsledok spontánneho vývinu jazyka v konkrétnych historicko-spoločenských podmienkach bol pri riešení základných časových vzťahov vo vete a súvetí spoľahlivým východiskom, pretože v priebehu historického vývinu — a potvrdili to i výskumy z predspisovného obdobia slovenčiny — najmenej podliehal vonkajšiemu tlaku iných jazykových systémov. Náročnosť pri spracúvaní nárečovej syntaxe si pritom treba uvedomiť aj na pozadí toho, že syntaktické javy v nárečiach (ale i v spisovných jazykových útvaroch) sú v porovnaní s fonologickou alebo morfologickou štruktúrou geograficky menej diferencované. Z tohto teoretického poznatku vychádzala i A. Ferenčíková (s. 5). Spracovanie rozsiahleho nárečového materiálu však ukázalo, že aj napriek tomu sémanticko-syntaktická štruktúra súvetí s časovou vedľajšou vetou v slovenských nárečiach odráža zložité významové vzťahy.

Pri opise štruktúry časového podraďovacieho súvetia v slovenských nárečiach vychádza A. Ferenčíková zo základnej binárnej opozície, ktorej členmi sú časové určenie deja hlavnej vety časovou vedľajšou vetou a časové usúvzťažnenie rovnocenných dejov. Z hľadiska časového podraďovacieho súvetia je relevantným prvkom opozície časové určenie deja hlavnej vety dejom časovej vedľajšej vety. V jeho rámci sa v spracovaní východiskového materiálu autorka monografie upriamila na charakteristiku dvoch základných skupín: 1. časového zaradenia deja hlavnej vety (kedy sa dej hlavnej vety uskutočnil), 2. časového vymedzenia (ako, za ako dlho trval dej hlavnej vety).

Samostatnú skupinu súvetí tvorí typ všeobecného časového zaradenia,

v rámci ktorého možno vyčleniť skupinu súvetí, v ktorých sa vyjadruje súčasnosť (úplná alebo čiastočná, a to v závislosti od formy predikátov hlavnej a časovej vedľajšej vety — sloveso dokonavého alebo nedokonavého vidu, resp. ich vhodná kombinácia) alebo nesúčasnosť (predčasnosť, resp. následnosť deja časovej vedľajšej vety). Osobitnú skupinu v rámci časového zaradenia deja hlavnej vety tvoria súvetia, v ktorých ide o špecifikované zaradenie deja hlavnej vety. V tomto prípade A. Ferenčíková vyčleňuje dve podskupiny súvetí: v prvej ide o súčasnosť dejov hlavnej a časovej vedľajšej vety, pričom súčasnosť môže byť kontrastívna (súbežné deje sú protikladnej povahy, alebo dej hlavnej vety nastane počas protikladného deja časovej vedľajšej vety) a nekontrastívna (v rámci nej sa deje môžu rozvíjať súbežne, alebo dej hlavnej vety nečakane vstúpi do deja vedľajšej vety, príp. nastane v úseku vymedzenom trvaním deja časovej vedľajšej vety). V druhej podskupine špecifikovaného časového zaradenia deja hlavnej vety časovou vedľajšou vetou ide o nesúčasnosť dejov, pričom z významového hľadiska možno ešte hovoriť o bezprostrednej predčasnosti deja časovej vedľajšej vety alebo o deji hlavnej vety, ktorý nastane pred dovŕšením deja časovej vedľajšej vety.

V skupine súvetí s časovým vymedzením deja hlavnej vety vychádza A. Ferenčíková z tohto základného kritéria: vyjadrenie začiatočnej hranice deja hlavnej vety (odkedy trval) a konečnej hranice tohto deja (dokedy trval). Pri vyjadrovaní začiatočnej hranice deja hlavnej vety je v štruktúre časového podraďovacieho súvetia samostatná skupina súvetí, v ktorých sa vyjadruje 1. súčasnosť dejov (a) dej hlavnej vety trvá od začiatku trvania deja časovej vedľajšej vety, b) dej hlavnej vety nastane v okamihu začiatku deja časovej vedľajšej vety, netrvá však až do jeho ukončenia), 2. predčasnosť dejov (a) dej hlavnej vety trvá do uskutočnenia deja časovej vedľajšej vety, b) dej hlavnej vety nastane od uskutočnenia deja časovej vedľajšej vety). Pri vyjadrovaní konečnej hranice deja hlavnej vety sa v štruktúre časového podraďovacieho súvetia vyskytuje osobitná skupina súvetí, ktoré vyjadrujú 1. súčasnosť dejov hlavnej a vedľajšej vety (a) dej hlavnej vety trvá do konca trvania deja časovej vedľajšej vety, b) dej hlavnej vety sa zavŕši do konca trvania deja časovej vedľajšej vety, t. j. pred jeho ukončením), 2. následnosť dejov (a) dej hlavnej vety sa zavŕši do uskutočnenia deja časovej vedľajšej vety, b) dej hlavnej vety trvá do uskutočnenia deja časovej vedľajšej vety).

Každý člen zložitej štruktúry časového podraďovacieho súvetia charakterizuje autorka nielen zo sémanticko-syntaktického hľadiska, ale si ho všíma aj z hľadiska morfologickej štruktúry, z hľadiska formy vyjadrenia predikátov jednotlivých viet a z hľadiska spájacích výrazov a ich areálneho výskytu. Teoretickú analýzu spájacích výrazov a sémanticko-syntaktickú štruktúru súvetí opiera A. Ferenčíková o rozsiahly verifikačný materiál. O precíznosti jeho spracovania svedčí obrazová príloha, v ktorej sa jednotlivé významové a syntaktické javy i výskyt formálnych znakov — spájacích výrazov — ilustrujú metódou lingvistickej kartografie. Syntetizujúcu funkciu má aj príloha, v ktorej autorka pregnantne reprodukuje sémanticko-syntatktickú štruktúru časového podraďovacieho súvetia a vhodne ju dopĺňa typickými príkladmi.

Časové podraďovacie súvetie v slovenských nárečiach je svedectvom autorkinej tvorivej invencie. A. Ferenčíková svojou syntaktickou nárečovou monografiou výrazne rozšírila obzor poznatkov nielen v oblasti slovenských nárečí a syntaxe, ale aj metódou svojho jazykovedného výskumu. Rozsahom doklado-

vého materiálu, najmä však spôsobom jeho spracovania a formulovanými závermi, ako aj prehĺbeným pohľadom na realizáciu základnej filozofickej kategórie času v jazykovom systéme sa táto monografia právom zaraďuje k základným dielam slovenskej dialektológie. Monografia A. Ferenčíkovej výrazne rozširuje obzor vedomostí z nárečí a syntaxe nielen v rámci slovenského jazyka a slovenských nárečí, ale aj v rámci nárečovej syntaxe v širšom slovanskom kontexte.

P. Žigo

Kniha o jazykovom dorozumievaní v modernej spoločnosti

Jazyk ako dorozumievací prostriedok zostáva v modernej spoločnosti nielen hlavným predpokladom jej existencie, ale i jej napredovania. Rovnako dôležitý je vo verejnom i v súkromnom styku ľudí. Jazyk, jazykové dorozumievanie zabezpečuje riadny chod rodiny, sociálnych skupín i celej spoločnosti; na ňom je založená organizácia práce a výroby i činnosť spoločenských (správnych a politických) inštitúcií. Ani prepojenie veda — výskum — výroba by nebolo možné bez jazyka. V tomto procese komunikácie má mimoriadny význam spisovný jazyk, ktorý slúži na doruzumievanie v oblasti celonárodnej duchovnej i hmotnej kultúry. No popri tejto základnej podobe sú komunikačne závažné aj ostatné útvary národného jazyka. A tak je prirodzené, že pri výskume úlohy jazyka v spoločnosti sa jazykoveda sústreďuje na národný jazyk ako celok, lebo bez takéhoto celostného pohľadu sa nezaobídu ani úvahy o stratifikácii jazyka, ani úvahy o jazykovej kultúre. Ak totiž ide o fungovanie jazyka v spoločnosti, jazykoveda nevystačí s opisom súčasného stavu, musí predvídať smer ďalšieho vývoja, ba navyše musí podporovať progresívne vývinové tendencie.

V podstate takéto sú teoretické východiská najnovšej knihy J. Chloupka *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti* (Brno, Univerzita J. E. Purkyně v Brne 1986. 131 s.). Zo synchrónneho hľadiska sa ukazuje, že aktuálne ústne a písané texty, ktoré vznikajú v procese komunikácie, hovoria nielen o funkčnej harmónii štylisticky diferencovaných prostriedkov spisovného jazyka, ale aj o napätí, ktoré súvisí s agresivitou nespisovných prostriedkov z „okrajových" útvarov národného jazyka. Z vývinového hľadiska nejde pritom len o dynamiku (premenu) štylistiky prvku a jednotlivých skupín prvkov, ale aj o dynamiku (napätie) medzi útvarmi národného jazyka. V takýchto komunikačných súvislostiach J. Chloupek správne zacieľuje pozornosť na opozíciu spisovnosť — nespisovnosť, ktorá je východiskom a základom útvarovej charakteristiky (spisovný jazyk — ostatné útvary národného jazyka).

Dichotómia spisovnosti — nespisovnosti platí pre češtinu veľmi dávno. Pôvodne bol na nej založený rozdiel medzi ústnym a písomným vyjadrovaním. Od 2. polovice 19. stor., ale hlavne po roku 1945, keď aj vo verejnom prostredí vzrastá význam hovoreného slova (a to nielen v publicistike), sa mení funkčný vzťah spisovnosť — písomnosť, nespisovnosť — ústnosť; základným sa stáva protiklad oficiálny — súkromný (intímny), ktorý je analogický so vzťahom verejný — familiárny (dôverný). Zatiaľ čo ústnosť je spôsob realizácie jazykové-

ho vyjadrovania potencionálne spoločný pre všetky útvary národného jazyka, písomnosť sa viaže hlavne na spisovné vyjadrovanie. Podľa J. Chloupka dichotómia verejné vyjadrovanie — dôverné vyjadrovanie postačuje na plnenie hlavnej funkcie jazyka — dorozumievať sa: jazykovo uvedomelý občan z prostriedkov národného jazyka bude voliť tie, ktoré mu umožnia ekonomicky a funkčne primerane splniť komunikačný cieľ. A tak teda pri tvorbe jazykového prejavu môže podávateľ — podľa cieľa a zámeru — vyberať prvky zo všetkých útvarov národného jazyka, ba môže voliť aj medzi útvarmi národného jazyka. Pravda, práve v tejto súvislosti treba zdôrazniť, že od tvorcu jazykového prejavu si to žiada nielen aktívne povedomie o štýlovom a žánrovom určení prehovoru (vzhľadom na jeho cieľ a zámer), ale aj uvedomený a poučený funkčný pohľad na jazyk a jeho prvky. Aj preto treba súhlasiť s J. Chloupkom,že štylistika by sa mala viac zaoberať aj funkciami nespisovného vyjadrovania a funkciami jeho prvkov v texte. Model dôvernosti, citovej angažovanosti prináša totiž aj do verejných prejavov profesionálne, slangové a niekedy i teritoriálne podmienené prvky.

Pokiaľ ide o slovenskú jazykovú situáciu, Chloupkova kniha inšpiruje, že aj u nás prestáva platiť striktný vzťah spisovnosť — verejnosť — monologickosť/ nespisovnosť — ústnosť — súkromnosť — dialogickosť. Do nových vzťahov vstupuje najmä verejnosť — nespisovnosť, verejnosť — ústnosť, verejnosť — dialogickosť. Aktuálny (aj výskumne) je predovšetkým funkčný vzťah spisovnosť — verejnosť — nespisovnosť. Pokiaľ ide o vzťah spisovnosť — písomnosť, aj u nás platí Chloupkovo zistenie, že písomný prejav sa naďalej považuje za vizitku občana, zatiaľ čo jazyková kultúra hovoreného slova je na nižšej úrovni (nedostatky sa nekvalifikujú tak prísne), hoci vzrastá úloha ústnych prejavov aj vo verejnom prostredí. Situácia sa komplikuje ešte aj tým, že pri ústnom prejave sa uplatňuje aj protiklad jazykové — nejazykové (situačná viazanosť) vyjadrovanie, čo sa odráža na syntaktickej stavbe tohto prejavu. Analogicky aj u nás platí Chloupkovo konštatovanie, že písomnosť, situačná neviazanosť, monologickosť, neprítomnosť individuálneho adresáta, racionálnosť (objektívnosť, intelektuálnosť) prejavu podporuje jeho spisovnosť. A zas ústnosť je štýlový kadlub, ktorý môže mať rôznu štruktúrnu náplň najmä vo familiárnom styku ešte dosť často nespisovnú. V tejto súvislosti je zaujímavá a pre jazykovú kultúru a štylistiku aj podnetná pochybnosť J. Chloupka o tom, či pre hovorový štýl je užitočné teoreticky tolerovať štruktúrne odchýlky od spisovnej normy; iná vec je priznať toleranciu ústnych prejavov voči nespisovným prvkom: tu je zámer pôvodcu jediným kritériom, či bude svoj prejav koncipovať ako spisovný, alebo či bude rátať aj s prvkami nespisovných útvarov národného jazyka (pravdaže, aj na pozadí opozície verejný — súkromný).

Hodne pozornosti venuje J. Chloupek otázke, ako sa základná dichotómia verejné vyjadrovanie — dôverné vyjadrovanie premieta na rovinu štýlov. Osobitne si všíma umelecký a hlavne publicistický štýl, ktorý využíva najviac dobovo podmienených prvkov a zároveň najintenzívnejšie vplýva na vyjadrovanie spoločnosti.

Štylistika publicistických textov odráža dynamické napätie aj v rámci opozície písomnosť — ústnosť, spisovnosť — nespisovnosť. Preto sa publicistický štýl právom považuje za typický príklad funkčnej a výrazovej zmiešanosti. Napriek tomu treba súhlasiť s J. Chloupkom, že publicistika znamená rozšírenie domény spisovného jazyka a že dáva najsilnejšie impulzy na vývojové zmeny. Presné je

i jeho konštatovanie, že publicistické vyjadrovanie charakterizuje dialektická jednota ustaľovania premenného a rozrušovania ustáleného. V publicistike sa zámerne ráta s automatizovanými (stereotypnými, schematizovanými) vyjadrovacími modelmi, no zároveň je pre ňu príznačná inovácia, štylistická aktualizácia výrazu. S tým súvisí prienik expresívnych a prípadne aj nespisovných prvkov, ktoré v texte fungujú aj ako pragmémy. Týmto prvkom venuje J. Chloupek zaujímavú kapitolku o metajazykovom hodnotení výrazu v publicistike. Inštruktívna je aj stručná analýza prostriedkov publicistického štýlu. Tu len dodávame, že v prípade implicitného zhodného prívlastku (s. 40) ide vlastne o obrazné pomenovania, syntakticky o elidované konštrukcie opreté o kontext. Bez kontextu sú tieto aktualizácie nejasné, nezrozumiteľné, a to aj vtedy, keď sú „logické"; iná vec je, že opakovaním sa ich význam stáva explicitným, ustaľuje sa, ba môže sa prehodnotiť na klišé. Je to v súlade so základnými tendenciami publicistického štýlu (automatizácia — aktualizácia).

Pokiaľ ide o umelecký štýl, opäť aj pre slovenčinu platí Chloupkovo konštatovanie, že krásna literatúra prestáva byť vzorom spisovnosti a že teda stratila možnosť byť rozhodujúcim arbitrom v otázkach kodifikácie spisovného jazyka. Písomnosť literatúry — spájaná s prísnou spisovnosťou — prestala byť v slovesnom umení základným štýlotvorným faktorom. Živá reč, tolerantnejšia aj k nespisovným prostriedkom, preniká nielen do dialógov, ale aj do pásma rozprávača. To má za následok, že popri poetizácii sa v službe estetickej funkcie výraznejšie uplatňuje depoetizácia. V tejto súvislosti je zaujímavý Chloupkov názor, že anachronické je stanovisko, ktoré niekdajšie výrazové prostriedky umeleckej literatúry („vznešenosť" výrazu) klasifikuje ako knižné, archaické, výlučné, a to aj z hľadiska vtedajšieho používateľa jazyka. Z tohto hľadiska by bolo iste zaujímavé nanovo sa pozrieť napr. na Vajanského jazykovo-štylistické riešenie, a to aj vzhľadom na sujetovo-kompozičné zameranie jeho próz. Pravdivé a teoreticky (i prakticky) plodné je aj Chloupkovo tvrdenie, že práve dnes by nehovorová štylizácia spisovného jazyka mohla signalizovať zvláštny autorov zámer. Nazdávame sa však, že nárečie by už dnes sotva mohlo slúžiť ako jazykový základ slovesného umeleckého diela.

Na viacerých miestach svojej knihy si J. Chloupek všíma, ako sa na priesečníku spisovnosti — nespisovnosti, ústnosti — písomnosti, oficiálnosti — intímnosti, verejnosti — súkromnosti utvára a modifikuje jazyková komunikácia človeka v modernej socialistickej spoločnosti. Pri charakteristike jazykovej situácie uplatňuje pritom sociologický, spoločensko-politický a spoločensko-triedny aspekt. Správne pripomína, že popri jazykovom prehovore si treba všímať aj pôvodcu prehovoru i jeho sociálne okolie vo vzťahu k zmenám, ku ktorým došlo v socialistickej spoločnosti. Pritom zmenu politicko-ekonomickej orientácie našej vlasti považuje aj za hlavnú príčinu jazykových zmien. V nových politických a kultúrnych podmienkach mohlo dôjsť aj k tolerovaniu a potom i k presadzovaniu podôb uplatňovaných v živelnom úze. Vo vzťahu ku kodifikácii to však neznamená, že by sa podporoval napr. regionálny úzus len preto, že je väčšinový, a to aj napriek tomu, že by ani vo verejných (ústnych) jazykových prejavoch nebolo vhodné prehlbovať priepasť medzi spisovným jazykom a hovoreným úzom. Táto zásada zostáva platná i pre našu teóriu a prax jazykovej kultúry.

Osobitnú pozornosť venuje J. Chloupek uplatňovaniu nespisovných prvkov v rôznych typoch textov, ktoré vznikajú v diferencovanej ústnej a písomnej komunikácii vo verejnom i súkromnom styku. Vychádza pritom z názoru, že v jed-

notlivých komunikačných aktoch sa odráža aj spoločenská solidarita používateľov jazyka, a to vo voľbe funkčného jazykového štýlu, vo voľbe jazykového útvaru a vo voľbe jazykového prostriedku. Aj existencia a uplatnenie dialektu v komunikácii sa opiera o funkciu, v ktorej je nenahraditeľný — je výrazom spoločenskej solidarity s rodinou, priateľmi a známymi. V tomto zmysle sa jazyková situácia na Slovensku nelíši od situácie na Morave. Pokiaľ však ide o teritoriálny dialekt, sotva možno súhlasiť s tézou, že tento útvar takmer úplne stratil vnútornú variabilitu. Najmä v lexike nie je štylisticky homogénny, ale zreteľne odstupňovaný na osi nocionálnosť — expresívnosť (emocionálnosť). Iná vec je, že na pozadí spisovných prostriedkov sa nárečová lexika vcelku javí ako príznaková.

V súvislosti s voľbou jazykového útvaru J. Chloupek správne zdôrazňuje prestíž spisovného jazyka, ktorého integrujúca úloha sa všeobecne uznáva. Dnešný používateľ jazyka však najmä v ústnom jazykovom styku (a to nielen v súkromnom, ale ani vo verejnom prostredí) už nevystačí s dvoma základnými podobami národného jazyka — nárečím a spisovným jazykom. Vytvára si idiolekt, ktorý zámerne prekračuje hranice jazykových útvarov. Významnú úlohu tu zohráva stredový útvar („tretí štandard"). J. Chloupek v tejto súvislosti upozorňuje na potrebu intenzívnejšieho výskumu obecnej češtiny a moravských interdialektov. Ani u nás nie je uspokojivo preskúmaná problematika troch interdialektov a ich vzťah k štandardnej forme. Zrejme by sa bolo treba vrátiť k výsledkom z výskumu tzv. mestskej reči, novo ich interpretovať aj v konfrontácii s novými zisteniami, a k úrovni jazykovej komunikácie v mestách. V tomto smere môžu byť podnetné Chloupkove úvahy o metódach výskumu mestskej reči, ako aj inštruktívny rozbor jazykovej situácie v Brne, v Uhorskom Brode i v juhomoravskej obci Horní Věstonice, ktorým ilustruje nevyhnutnosť podať celostný obraz jazykovej situácie pri skúmaní istej spoločenskej jednotky. Práve rozbor jazykovej situácie vo významnejších politických a hospodárskych centrách založený na analýze vzťahu jazykových útvarov môže poskytnúť spoľahlivé východisko aj na prognózu jazykového vývoja.

Aj z tohto stručného pohľadu na základné okruhy problematiky Chloupkovej knihy vyplýva, že jej ideovým podhubím je myšlienka o dialektickom vzťahu spisovnosti a nespisovnosti. Nespisovnosť nejde proti spisovnosti a ani vstup nespisovného prvku do textu nemusí znamenať devalváciu jazykového vyjadrovania. Základným predpokladom funkčne primeraného vyjadrovania je poučený pohľad používateľa jazyka na štylistiku jazykových prostriedkov podmienenú štýlovou diferenciáciou spisovného jazyka a útvarovým členením národného jazyka. Konkrétny text — v súlade s cieľom a zámerom podávateľa — sa rodí na priesečníku spisovnosti — nespisovnosti, ústnosti — písomnosti, oficiálnosti — familiárnosti, verejnosti — súkromnosti. V dynamike jazykového systému sú predpoklady dynamiky (variability) jazykovej komunikácie a naopak. Práve na výskum tejto „dvojstrannej" dynamiky dáva Chloupkova kniha mnoho podnetov.

J. Findra

Viľňus (Vilnius) — viľňuský (vilniuský). — *Viľňus* je hlavné mesto Litovskej sovietskej socialistickej republiky. V hromadných oznamovacích prostriedkoch sme názov tohto mesta zaregistrovali v štyroch podobách: *Viľňus, Vilnius, Vilňus* i *Viľnius*, napr.: *Z V i ľ ň u s u ďalekopisuje...* — *Záverečný deň vo V i l n i u s e sľubuje...* — *B-skupina (V i l ň u s).* — *Vo V i l n i u s e je situácia o niečo zložitejšia* (Pravda, 13. 8. 1986, s. 8). — *V i ľ n i u s.* — *Basketbalové majstrovstvá sveta žien vo V i ľ n i u s e a Minsku pokračovali...* (Smena, 13. 8. 1986, s. 8). — *V i l n i u s.* — *Po pondelňajšom oddychu pokračovali v utorok vo V i l n i u s e a Minsku...* (Práca, 13. 8. 1986, s. 8). — *V i ľ n i u s.* — *... boje v oboch skupinách, teda v Minsku a vo V i ľ n i u s e* (Smena, 14. 8. 1986, s. 8). — *... vo V i l n i u s e urobili všetko...* (Práca, 14. 8. 1986, s. 8). — *... na jubilejný X. svetový šampionát basketbalistiek do V i ľ ň u s u nebol dúfal...* (Šport, 14. 8. 1986, s. 1). — *Výborný záver našich basketbalistiek vo V i l n i u s e.* — *B-skupina (V i l n i u s).* — *Z V i l n i u s u ďalekopisuje...* (Pravda, 14. 8. 1986, s. 8). — *Vo V i l ň u s e otvorili prvé menšie dielne v 18. storočí.* — *Nábytok z V i l ň u s u je pohodlný, praktický...* (Nedeľná Pravda, 29. 8. 1986, s. 24).

V Slovníku slovenského jazyka (SSJ) VI (1968, s. 302) sa uvádza podoba *Vilno,* popri nej aj litovská podoba *Viľňus.* Treba poznamenať, že s podobou *Vilno* sa v súčasnosti už nestretávame, pretože táto podoba názvu hlavného mesta Litovskej sovietskej socialistickej republiky sa používala iba do r. 1939. SSJ VI uvádza aj príslušné deriváty (obyvateľské meno mužského a ženského rodu a prídavné meno): *Vilňan, Vilnianka, vilniansky.*

V Malej encyklopédii zemepisu sveta (1977, s. 526) sa na prvom mieste uvádza podoba *Viľňus,* na druhom mieste podoba *Vilnius.* V Atlase sveta (1981, s. 51—52) sa v mapovej časti uvádza podoba *Viľňus,* ale v abecednom zozname zemepisných názvov (s. 29) podoba *Viľnius.*

V súčasnej spisovnej slovenčine sa hlavné mesto Litovskej sovietskej socialistickej republiky zapisuje prevažne v podobe *Viľňus,* ktorú sme do slovenčiny prevzali prostredníctvom ruštiny. Používa sa však aj pôvodná litovská podoba *Vilnius.* Podoby *Viľnus* a *Viľnius* neodporúčame používať, pretože nevystihujú ani prepis pôvodnej podoby, ani podoby prevzatej z ruštiny.

V hromadných oznamovacích prostriedkoch sme zaregistrovali aj dvojakú podobu prídavného mena, napr.: *Sériu zápasov vo v i l n i u s k e j športovej hale...* (Pravda, 14. 8. 1986, s. 8). — *Vo v i l n i u s s k o m hoteli Lietuva bývajú, prirodzene, spolu* (Pravda, 13. 8. 1986, s. 8). V spisovnej slovenčine spoluhláska *s* slovotvorného základu splýva so spoluhláskou *s* v prípone *-ský,* napr. *Laos — laoský, Rus — ruský, Tbilisi — tbiliský, Sas — saský* atď. Prídavné meno od vlastného mena *Viľňus (Vilnius)* sa tiež tvorí príponou *-ský,* a tak spoluhláska *s* v základe a spoluhláska *s* v prípone splývajú do jedného *s: Viľňus — viľňuský (Vilnius — vilniuský).* Obyvateľské meno mužského rodu od miestneho názvu *Viľňus* treba tvoriť príponou *-an: Viľňus — Viľňusan* (ako

Laos — Laosan, Tunis — Tunisan, Tbilisi — Tbilisan atď.). Od obyvateľského mena mužského rodu môžeme prechyľovacou príponou *-ka* utvoriť obyvateľské meno ženského rodu: *Viľňusan — Viľňusanka (Vilniusan — Vilniusanka).*

J. Jacko

Sponzor. — V športových rubrikách denníkov sa v istých súvislostiach používa slovo *sponzor*, napr.: *S p o n z o r i jednoducho podmienili finančné dotácie klubom čo najaktívnejšou útočnou hrou, aká sa divákom najviac páči. Naše mužstvá a oddiely si nemusia hľadať s p o n z o r o v, prosiť sa im, lebo všestranné zabezpečenie činnosti im trvalo poskytuje naša socialistická spoločnosť.* (Smena, 12. 12. 1985, s. 8) — *Nedostatok s p o n z o r o v spôsobil rozpadnutie severoamerickej ligy . . .* (Pravda, 4. 1. 1986, s. 6) — *I väčšina veľkých klubov v zahraničí je odkázaná na s p o n z o r o v a reklamy, pretože nemôže pokryť svoje náklady príjmami zo vstupného.* (Pravda, 14. 4. 1987, s. 8)

Toto slovo sa v súčasných normatívnych príručkách neuvádza, a tak bude vhodné objasniť jeho význam v uvedených dokladoch. Slovom *sponzor* sa nazýva osoba, ktorá v kapitalistickom zriadení finančne dotuje kluby (oddiely) a hráčov, materiálne zabezpečuje ich športovú činnosť. V Slovníku cudzích slov (SCS) od M. Ivanovej-Šalingovej — Z. Maníkovej (1983, s. 815) sa tiež neuvádza, ale uvádza sa slovo *sponzia* vo význame sľub, prísľub, záväzok. Slovo *sponzor* i podoba *sponzia* sú latinského pôvodu. Ich základom je supínový tvar *sponsum* od slovesa *spondere*, ktorého význam je: ručiť niečím za niekoho. Slová *sponzia* a *sponzor* sú výslovnostne adaptované (s → z). Nový význam slova *sponzor* v športovej oblasti je derivovaný od významu slova *sponsor* = ručiteľ. V slovenčine existuje viacej dvojíc slov latinského pôvodu typu *sponzia — sponzor*, napr.: *revízia — revízor, defenzia — defenzor, subverzia — subverzor, televízia — televízor, inverzia — inverzor, difúzia — difúzor* a pod.

Poznamenávame, že J. Mistrík v Retrográdnom slovníku slovenčiny (1976) uvádza slovo *provízia* (s. 137) s dlhým *í*, naproti tomu slovo *provizor* (s. 400) s krátkym *i*. V SCS je slovo *provízor* (s. 721) zachytené s dlhým *í*. V posloveňčených slovách latinského pôvodu typu *revízia — revízor, televízia — televízor, difúzia — difúzor* sa dlhé samohlásky slovotvorného základu neskracujú. Nevidíme teda nijaký dôvod na to, aby sa v slove *provízor* nemalo písať dlhé *í*.

Na záver zhŕňame. Slovo *sponzor* sa často používa v športových rubrikách denníkov najmä v súvislosti s úvahami o postavení športu, telovýchovy a hráčov v socialistických a kapitalistických krajinách. I napriek tomu, že naša telovýchova nepotrebuje sponzorov, ktorí by dotovali kluby (oddiely) a hráčov, lebo všestranné zabezpečenie činnosti športu, telovýchovy a hráčov poskytuje socialistická spoločnosť, slovom *sponzor* bolo potrebné hoci len nakrátko sa zaoberať a istým spôsobom ho zaradiť do súčasnej slovnej zásoby spisovnej slovenčiny.

J. Jacko

Index 49 611

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 53, 1988, číslo 1. Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka S. Číčelová. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin. Registračná značka F 7089.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Gottwaldovo nám. 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SABNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 34 01 08, D — 8000 München 34, West Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1988.
Kčs 8,—